

BIJDRAGE

HEILI VERSTRAETE

DE RUSSISCHE INSPIRATIE VAN JORIS VAN SEVEREN

DEEL 2

INSPIRATIE BIJ DE BOLSJEVIKEN

In de oorlogsdagboeken is Van Severens beeld van 'de Russische revolutionair' nogal stereotiep-romantisch: een zwarte vilten hoed, een *"wilde, woeste, natuurdriftige kop"*, een nog jonge baard en de uniformjas losjes nonchalant gedragen.¹ Dat Rusland in 1917 ook buiten Van Severens religieus-filosofische affiniteit zijn aandacht trok was logisch, niet alleen Rusland, maar heel Europa beleefde immers een jaar van toenevende sociale onrust. De aanslepende oorlog veroorzaakte ook buiten het front vele slachtoffers en vernielingen, wat de onvrede nog deed toenemen, zowel in het leger als bij de burgerbevolking. Er waren voortdurend stakingen en opstanden, zoals de Paasopstand in Ierland (april 1916), en natuurlijk de Russische Februarirevolutie in 1917, gevolgd door de bolsjevistische putsch in oktober.

In die periode was zijn belangstelling voor het socialisme in het algemeen, en voor de bolsjeviëken in het bijzonder, pas echt gewekt. Vanuit verschillende benaderingen en beschouwingen hebben onderzoekers zich al gebogen over wat Van Severens (kortstondige) naoorlogse 'linkse periode' wordt genoemd, al snel gevolgd door zijn

¹ De hoed gebruikte hij bij Staf De Clercq (OD 15 08 1916), daarna vergeleek hij diens "kop" met Gorki (OD 02-03 04 1917, – een zeer vrije associatie overigens, want een objectieve gelijkenis is er niet echt), het derde ging over De Schaepdrijver (OD 19 09 1917). Zie ook OD 7-9 06 1916 en 19 09 17. Voor de naoorlogse contacten tussen De Schaepdrijver en Van Severen: J. Van Severen, D 1920, JVSG, jb. 17, en D. Vanacker, JVSG, jb. 8 en JVSG, jb. 13.

'evolutie van links naar rechts'. Naast zijn dagboeken is de interessantste bron het tijdschrift *Ter Waarheid* zelf, dat evenals de nasleep ervan tot 1927 grondig bestudeerd en becommentarieerd werd door Vanlandschoot. Ook Bruijns nam de 'linkse' dagboeknotities nog eens in extenso door, dat wil zeggen: van de eerste verwijzing naar het socialisme in 1914 tot de teloorgang van *Ter Waarheid* in 1924.² Beiden plaatsten daarbij Van Severens levensbeschouwelijke ontwikkeling in de bredere historische context. Hun gezamenlijke bevindingen bevestigden opnieuw de ambivalentie die al in het literaire luik naar voren was gekomen: zij tonen de meanderende koers tussen de kunstenaar en de politicus, tussen de intellectueel en de op macht azende strateeg, met eigenlijk als enige constante het katholicisme waaraan hij weliswaar een eigen interpretatie gaf.³

'TWEEDEHANDSE' BRONNEN

Het ziet ernaar uit dat Van Severen zijn kennis over de Russische revolutionairen tijdens de oorlog vooral bij Masaryk⁴ haalde en diens artikels gepubliceerd in het politieke magazine *New Europe*.⁵ Masaryk sprak hem ongetwijfeld aan omdat hij de strijd verdedigde van kleinere onderdrukte volkeren voor een federaal Europa waarin naties vreedzaam gaan samenwerken, een toekomst die Van Severen ook voor Vlaanderen als ideaal zag:

"De Vlaamse kwestie, internationaal of niet? (...) Waarom geen Bondgenotendeclaratie nopens Vlaanderen als nopens de Joegoslaven (Tsjechen, Slovenen, Kroaten, enz.)? Ons verbinden per memorandum met hen? Ware het niet goed? 't Verbond der kleine

2 R. Vanlandschoot, in: *JVSG*, jb. 12, jb. 15, jb. 16, jb. 17, jb. 19, jb. 21, jb. 22 en 23. Bij Vanlandschoots studies over Van Severen en *Ter Waarheid* wordt bij een 2e verwijzing volgende notitie gebruikt: R. Vanlandschoot, *JVSG*, jb.; R. Bruijns, *Joris Van Severens socialisme*, in: *JVSG*, jb. 16.

3 Tot die conclusie kwam ook Spinoy in zijn studie over het eerste *Ter Waarheid*-nummer. E. Spinoy, *Tussen moderniteit en reactionair katholicisme. Joris van Severen en het eerste nummer van Ter Waarheid*, in: *Dietsche Warande en Belfort*, jg. 140, 1995, pp. 700-714.

4 Tomáš Masaryk (1850-1937), Tsjecho-Slovaaks filosoof en links-liberaal politicus, eerste president van Tsjecho-Slovakije (1918-1935).

5 Ondertitel 'A Weekly Review of Foreign Politics' (1916-1920), liberaal van strekking, pleitte voor federalisme in plaats van de hegemonie van expansieve mogendheden, en had veel aandacht voor de emancipatie van de Slavische volkeren. Medewerkers waren belangrijke Britse academici en Oost-Europa-specialisten, w.o. R. W. Seton-Watson, Bernard Pares, Harold Williams. Zij lagen in 1915 mee aan de basis van de prestigieuze School of Slavonic and East European Studies (SSEES - London), die sinds 1922 het gezaghebbende interdisciplinaire (toen al 'peer reviewed') tijdschrift *Slavonic and East European Review* (SEER) uitgeeft. Bij de internationale medewerkers o.a. de Nobelprijswinnaar literatuur Anatole France (1844-1924) en de Ierse schrijver en nationalist Erskine Childers (1870-1922). France werd door Van Severen evenwel niet aangehaald om zijn progressieve morele of politieke standpunten, maar eerder om zijn zinnelijkheid en onafhankelijkheidsdrang. Childers ijverde voor de *Irish Home Rule*, desondanks werd hij in de *Irish Civil War* als vermeend Brits spion geëxecuteerd. Zijn reputatie als vrijheidsstrijder is Van Severen niet ontgaan (zie bespreking in *TW*, 1921, I van een artikel in *NRC* over Sinn Féin). Childers is ook de auteur van *The Riddle of the Sands* (1903), een telkens weer uitgegeven 'espionage novel', voorloper van o.m. John Le Carré.

TER WAARHEID

N° 1 # 1e JAARGANG

MAANDSCHRIFT

JANUARI 1921

^ Voorpagina van het eerste nummer van het door Joris Van Severen en Achilles Mussche opgerichte tijdschrift *Ter Waarheid*, januari 1921. [ADV, VY166]

*nationaliteiten, kern van Europese Verenigde Staten: Vlaanderen, Ierland, Tsjechen en Slovaken, Kroaten, Polen. Waarom is 't Belgisch gouvernement tegen Vlaamse Beweging? Waarom? (...) De grote domheid daarvan.*⁶

Het lijkt vrij logisch dat hij vanuit die overeenkomsten in ideeën zich ook op minder vertrouwde terreinen door Masaryk liet leiden, bijvoorbeeld wanneer hij een notitie maakte over de voorlopers van de Russische revolutie.⁷ In de OD vermeldde Van Severen hen alleen bij naam, de enigen waarop hij dieper inging waren Lenin, Bakoenin en Trotski. Een kanttekening: op die notitie in de OD (begin 1918) volgt de verwijzing naar *Russia and Europe*, cursief en tussen haken, vermoedelijk toegevoegd door Vanacker. Dat is evenwel een ander werk van Masaryk dan *The New Europe*, waaruit Van Severen een dag eerder citeerde, het verscheen in 1913 in het Tsjechisch en het Duits als *Russland und Europa*.⁸ Hierin bracht de socioloog Masaryk een kritisch overzicht van Ruslands religieuze, intellectuele en sociale crisissen in de negentiende eeuw, de gevolgen van het reactionaire tsarisme en de 'Byzantijnse' achterstand, veroorzaakt door de Orthodoxe kerk. Hij was helemaal geen voorstander van het *slavofiele gedachtegoed*, in tegenstelling tot Van Severens idool Dostojevski. Om steun te zoeken voor het onafhankelijkheidsstreven van zijn land was hij na de Februarirevolutie naar Rusland getrokken, maar ook in de bolsjevieken zag hij geen heil. Hij vond het Russische volk te weinig ontwikkeld, te zeer geneigd tot mysticisme. Daaraan had de intelligentsia weinig kunnen veranderen, en ook nu zouden het socialisme of het communisme niet snel verandering brengen, "*Rusland had de tsaar verslagen, maar niet het tsarisme*".

6 OD 17 06 1918. Van Severen reageerde op Masaryks artikel in *New Europe* van 06 06 1918. Vanaf 1918 kunnen sommige overwegingen ook slaan op zijn boek *The New Europe (The Slav Standpoint, 1918)*, waarin Masaryk die artikels had gebundeld en aangevuld, en dat bijna gelijktijdig verscheen in het Tsjechisch, het Engels en het Frans (de Duitse vertaling verscheen in 1922). Masaryk poneerde dat grotere staten altijd een gemengde bevolking hebben, om gerechtigheid te brengen moesten kleinere, onafhankelijke naties zich verenigen in een federatie die i.c. het continent Europa zou omvatten. Daarbij moest er een strakke scheiding zijn tussen staat en religie, 'theocratie' moest wijken voor 'democratie'.

7 OD 11 02 1918. Masaryk besprak blijkbaar Tsjernysjevski (1828-1889), Michail Michajlov (1829-1865), Pjotr Lavrov (1823-1900) en Dmitri Pisarev (1840-1868). Vereenvoudigend kunnen we hen revolutionaire *narodniki* noemen. Hun invloed was groot op de Russische marxisten, waaronder Lenin. Michajlov behoorde tot de groep rond Tsjernysjevski, maar het zou kunnen dat Van Severen en/of Masaryk een veel invloedrijker *narodnik* voor ogen hadden, met name Nikolaj Michailovski (1842-1904), de belangrijkste theoreticus van het Russische agrarisch-socialisme.

8 *Zur russischen Geschichts- und Religionsphilosophie. Soziologische Skizzen. Erster und Zweiter Band. Russland und Europa. Studien über die geistigen Strömungen in Russland. Erste Folge*, Jena, 1913. Het werk bestond uit 2 banden en telde 532 pagina's. Masaryk had Rusland bezocht in 1887, 1888 en 1910, en ontmoette er o.a. Tolstoj. Afzonderlijke artikels verschenen wellicht eerder in het Engels, misschien heeft Van Severen er daar een of meer van gelezen, de volledige bundel, met titel *The spirit of Russia: studies in history, literature and philosophy*, werd pas in 1919 gepubliceerd.

In ieder geval bepaalden Masaryks analyses grotendeels Van Severens visie, ook die op Lenin. Lenin kwam vrij vaak voor in de oorlogsdagboeken, telkens in korte notities, slechts een keer wijdde Van Severen er bijna een pagina aan, wanneer hij bij het lezen van *The New Europe* Lenins levensloop samenvatte. Hem boeide vooral diens onverbiddelijkheid,

“puur revolutionaire actie zonder enige compromissie met de burgerpartijen (...) Indien hij Duits geld aanvaardt, dan is 't niet voor Duitse doeleinden. Alle middelen zijn hem goed voor zijn doel. Een ijzeren wil, fanatisme der sociaal-democratische religie door hem geschapen: de redding willend van armen en slaven, alles door geweld (...) Viel de wereld op zijn hoofd, nog vervolgde hij zijn werk van vernietiging, zonder falen, tot hij een nieuwe orde mag opbouwen, want de vernietiging der Russische orde is hem maar een stap der algemene Europese omwenteling (...) Hij is de futurist der revolutie en heeft maar één doel: revolutie.”⁹

Van Severen noteerde ook dat Lenin “met Gorki” in 1905 het “eerste Russische sociaal-democratische blad stichtte”, wat niet helemaal klopt, Gorki was slechts een van de medewerkers.¹⁰ Zij hebben wel veel contact gehad, er was wederzijds respect en ook wel vriendschap, maar Gorki mag tot de mensjevieken gerekend worden, wat herhaaldelijk tot conflicten tussen beiden zal leiden (door de Stalinistische historiografie vakkundig weggetoucheerd). Niet onbelangrijk is dat Lenin Gorki heel goed kon gebruiken, niet alleen om zijn financiële steun, maar vooral om het prestige dat hij genoot bij de Russische en de internationale intelligentsia, bondgenoten die Lenin, net als de bolsjevieken, na oktober 1917 broodnodig had.¹¹ Het is trouwens opvallend dat Van Severen vooral gefascineerd bleef door Lenins onverbiddelijkheid. Eind 1919 noteerde hij een vrij lang citaat van Rappoport in *Le Journal du Peuple* over Lenins tactiek om de oppositie (binnen en buiten de partij) te elimineren:

“La tactique de Lénine consiste non à atténuer les oppositions et les fractions mais à les pousser à leur expression extrême. Quand il a en face de lui un hésitant, au lieu de le prendre sous bras et de l'attirer à gauche, il le laisse tomber à droite en le poussant

— 9 OD 04 01 1918, verder vermeldde Van Severen Lenin o.m. in OD 12 en 15 11 1917, 01 05 1918 ...

10 OD 04 01 1918, hij noemde de titel niet, maar het gaat vermoedelijk om het dagblad *Novaja žizn* (= Nieuw leven), dat begin november 1905 begon te verschijnen, maar kort daarna werd verboden (na 27 nummers). Na de Februarirevolutie zou Gorki (omringd door mensjevieken) onder die titel opnieuw een blad uitgeven, vanaf 01 05 1917, wegens de aanhoudende kritiek op het bolsjevistische geweld werd het op 16 07 1918 verboden. Eerder in hetzelfde citaat wordt, – opnieuw zonder de titel te vermelden, – verwezen naar wat daadwerkelijk het eerste blad van de Russische sociaaldemocratische arbeiderspartij was, *Iskra* (= Vonk), (1900, 44 nummers), uitgegeven in het buitenland door o.m. Plechanov, Lenin, Martov, Axelrod, Zasulič en Trotski. Bij de breuk in 1903 bleef de redactie in handen van Plechanov en de mensjevieken.

11 H. (Verstraete-) Vande Wiele, *Gor'kij tussen de intelligentsia en de bolsjevieken*, RUGent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling in de Slavische filologie, 1975.

un peu. Il y a des situations où il faut avoir une volonté surhumaine et une clairvoyance hors ligne pour résister à la tentation de réconciliation.”

Waarop Van Severen vrij laconiek reageerde met “*Jean Jaurès au contraire est ‘le conciliateur’*”, in het midden latend of dat negatief dan wel positief bedoeld was.¹² Verder vond ik geen verwijzingen naar Jaurès in zijn geschriften.

De notities over het “*prachtige artikel*” dat Masaryk wijdde aan Trotski zijn langer, bijna twee pagina's.¹³ Ook hier haalde Van Severen precies die citaten naar voren die hem in die fase van zijn ontwikkeling aanspraken:

“He is clear-sighted, he understands the logic of events, the force of ideas, their uncompromising nature and the need of simplicity and cogency in political thinking. (...) Conservatism is the philosophy of reality. (...) He is not a calm, iron ascetic with a deeply human heart and a human mind like Lenin. Trotski enjoys life, loves pleasure, is very ambitious and rather vain. He cares for Trotski. He enjoys power and has a sense of humor. (...) He imposes himself on (the world) by his cleverness and energy. The qualities that served him well with crowds and women. To vain men no one can replace success on the wider stage so well as women. They are the perfect audience for kings in Babylon.”¹⁴

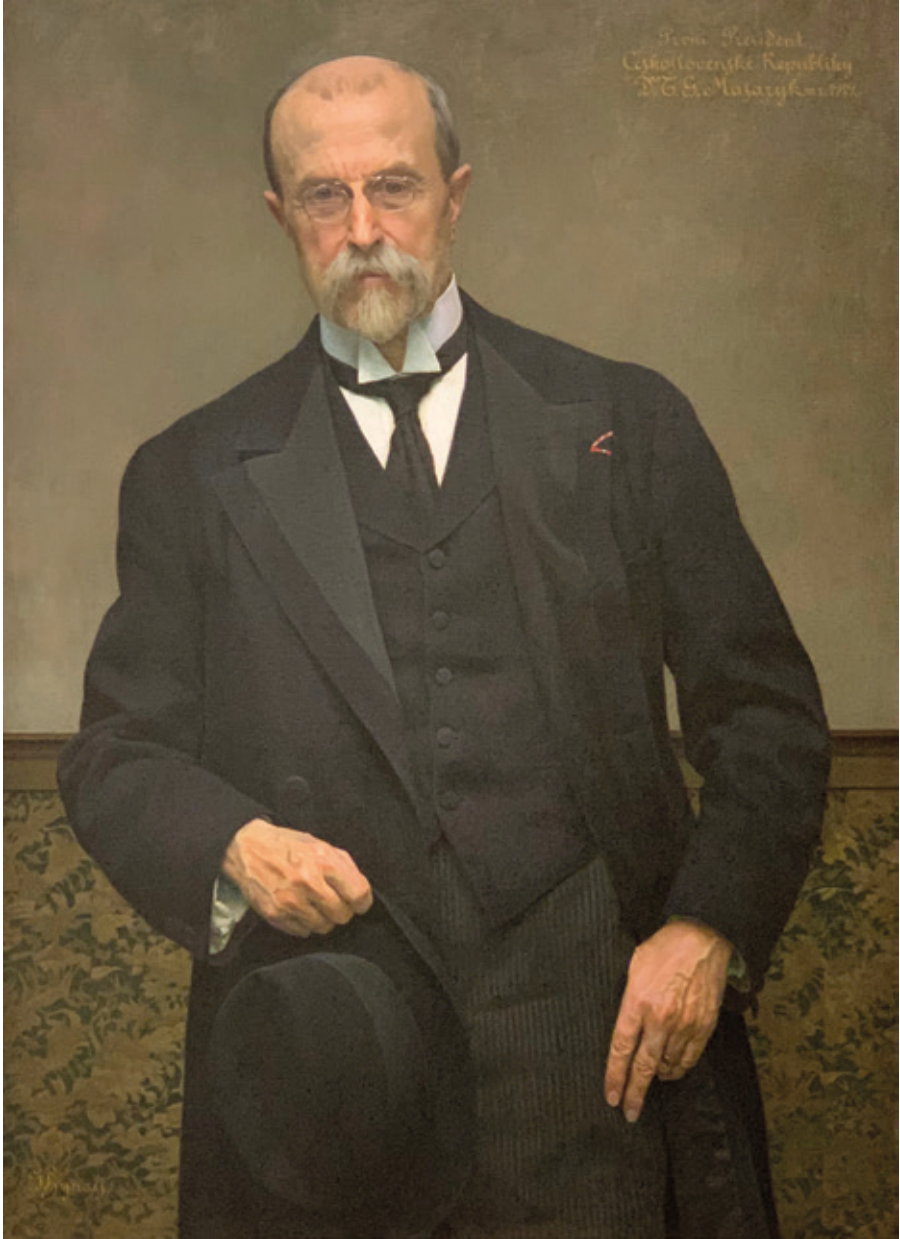
Of die elementen al dan niet typerend waren voor Trotski doet er weinig toe, wel schemert in dit citaat vrij duidelijk door hoe Van Severen zichzelf in de toekomst wou profileren. Hij bewonderde Trotski ook omdat die het aandurfde over vrede te spreken “*met zeromacht*” achter zich, maar met het besef dat de Centralen vooral beducht waren voor wat het voorbeeld van de Russische revolutie betekende voor hun eigen onderdanen.¹⁵

— 12 20 12 1919, D 1919, JVSG, jb. 14, pp. 109-110. Salomon Rappoport (pseudoniem An-Ski, 1863-1920), Russisch-joods schrijver, journalist en etnograaf. Hij schreef vooral in het jiddisch. Als *narodnik* en later *Sociaal-revolutionair* kreeg hij problemen met de politie en vertrok naar Parijs. Terug in Rusland in 1905 zette hij zich in voor een (niet-marxistische) joods-socialistische beweging. In 1918 werd hij opnieuw verplicht te emigreren. Op 07 06 1919 noteerde Van Severen zijn voornemen een abonnement te nemen op *Le Journal du peuple: politique, littéraire, artistique et social*, uitgegeven in Parijs tussen 1916 en 1929.

13 Lev Trotski (Leiba Davidovitsj Bronstein; 1879-1940) Russisch marxistisch revolutionair en theoreticus, vanaf 1917 lid van het Politburo, stichter en eerste leider van het Rode Leger, leider van de Linkse oppositie tegen Stalin en door hem afgezet (1927), verbannen (1929) en vermoord in Mexico. Hoofd van de IVe Internationale. Pas in 2001 in Rusland gerehabiliteerd.

14 OD 10 en 14 02 1918. Zijn notities beginnen met de woorden: “Leo Bronstein. Uit een joodse familie. Odessa. Hij is geen Duitser, maar neemt een deknaam om de best georganiseerde geheime politie ter wereld te ontvluchten”. Van Severen citeerde uitgebreid de Engelse tekst van Masaryk, zijn vergelijking met Kerenski: “Geen pathos bij hem als bij Kerenski, ‘the Hamlet of the Russian Revolution.’” En zelfs tweemaal de idee “*Revolution results from the logic*”.

15 OD 14 02 1918.

^ Portret van Tomas Masaryk door Vojtěch Hinais, 1919. [Wikimedia Commons]

Wat Van Severen over Bakoenin¹⁶ onthield daarentegen was negatief, soms ronduit denigrerend, het zeer eenzijdige beeld van de bommen-en-granaten gooiende anarchist: “Een onbeschaafd genie (...) Hij is determinist, fatalist en loochent dus alle ethische verantwoordelijkheid. (...) Hij preekt de heilige oorlog van vernietiging tegen alle kwaad door alle mogelijke middelen (...) hij zoekt paniek te verwekken, te terroriseren om revolutie te dienen. (...) Belachelijk. Zijn individualisme eindigt met absolutisme.”¹⁷

Blijkbaar beantwoordde Bakoenins anarchisme dus niet aan zijn idee van ‘anarchisme’. Nochtans paste Van Severen die term graag op zichzelf toe wanneer hij zich opstandig en individualistisch opstelde tegenover gezag, wat dan zowel te maken kon hebben met het ouderlijk gezag, als met het geloof (of specifiek: de kerkelijke autoriteiten) en het leger. Tegen al hun ‘geboden’ in eiste hij vooral het recht op om een vrij kunstenaar te kunnen zijn, los van alle verbintenissen. Zijn ‘anarchisme’ moet in die periode vooral gezien worden als verzet tegen bestaande structuren, waarvan hij vond dat ze hem beknotten.¹⁸ Het leunde eerder aan bij die eerste romantische Russische fase, wanneer hij om dezelfde redenen Tolstoj ophemelde, wat toen blijkbaar gebeurde zonder veel aandacht voor diens christelijk-anarchistische essays.¹⁹ Het waren zeker niet denkers als Bakoenin, Proudhon of Kropotkin²⁰ die zijn ‘revolutionaire’ strategie bepaalden, trouwens geen enkele van alle door hem geciteerde revolutionairen paste in zijn antisocialistische denkwereld, en hetzelfde gold voor Marx, Engels en andere marxisten.²¹ Het ziet ernaar uit dat Van Severens belangstelling voor linkse denkers en

16 Michail Bakoenin (1814-1876), Russisch anarchistisch denker en organisator, de rivaal van Karl Marx binnen de 1e Internationale. Zijn visie over een anarchistische samenleving staat bekend als het collectief-anarchisme, dat zowel de Staat als het kapitalisme verwerpt. Ondanks hun politiek verschillende standpunten was Bakoenin goed bevriend met Herzen en Toergenjev.

17 OD 11 02 1918. In tegenstelling tot zijn notities over Trotski citeerde Van Severen bij Bakoenin Masaryk zelden letterlijk, hij gaf een samenvatting die wellicht overeenkwam met zijn eigen conclusie.

18 Zie ook L. Pauwels, *De ideologische evolutie van Van Severen [...]*, in: *JVSG*, jb. 3, pp. 114-119.

19 In de *Ter Waarheid*-periode zou Van Severens belangstelling nog even opflakkeren in het kielzog van de *Clartéisten* (infra).

20 Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), Frans theoreticus van het anarchisme, hij pleitte voor de vreedzame verwezenlijking van een coöperatieve samenleving, zonder regering, en beïnvloedde Bakoenin en Kropotkin; Pjotr Kropotkin (1842-1921). Russisch geograaf en geoloog, in ballingschap in Europa werkte hij het anarchocommuniste verder uit. In *TW*, 1921, IV, pp. 253-254 besprak Oscar Dambre enthousiast “een zeer goede studie over de groote Rus” Kropotkin, *Ueber Peter Kropotkin's Leben* [sic] van Max Oppenheimer, verschenen in *Die Aktion* (Heft 9/10, 05 03 1921).

21 Het Van Severen-archief in het Universiteitsarchief KULeuven vermeldt o.a. Trotski, *La révolution défigurée* (1927-1929) en Aleksandr Zinovjev *Le Léninisme* (1926). Bij de bespreking van Van Severens ‘ideologische bronnen’ (op basis van zijn citaten) onderscheidde Pauwels 7 categorieën waaronder *anarchisme*: Vermeylen (45), Bakoenin (5), Tolstoj (15) en *socialisme, bolsjevisme*: Romain Rolland (24), Barbusse (16), Lenin (15), Trotski (13), Gorki (11), Kamiel Huysmans (6), Liebknecht (6), H. Roland Holst (6). Opnieuw een zeer eclectische belangstelling. Pauwels vermeldt in Van Severens bibliotheek (waarover hij concretere gegevens heeft dan de lijst in de KUL) bij het anarchisme nog Max Stirner, *L'unique et sa propriété* (1899, *Der Einzige und sein Eigentum*, 1844) en Proudhon, *Philosophie du Progrès* (1853), bij het marxisme en socialisme Marx (1 titel, *De burgeroorlog*

revolutionairen tijdens de oorlog heel oppervlakkig bleef. Bovendien las en becommentarieerde hij meestal wát over hen verscheen, veel minder wat zij zelf schreven. In zijn bibliotheek vormden zij, het Russische literaire luik inclusief, hoe dan ook slechts een kleine minderheid; conservatieve auteurs, met de Fransen als absolute koplopers waren immers dominant aanwezig.²² Tijdens zijn 'revolutionaire' periode en in *Ter Waarheid* zou de verhoudingsgewijze beperkte aandacht voor de Russen niet fundamenteel veranderen. Ook daar kwam Masaryk nog even aan bod bij de bespreking van enkele nummers van *Revue de Genève*.²³

MODIEUZE LINKSE TERMINOLOGIE

Tot 1917 was Van Severens 'socialisme' de uitingsvorm van zijn opstandige antimilitarisme, pas na de Februarirevolutie begon hij er effectief belangstelling voor te krijgen, en hij was daarin niet de enige. De oorlogsmoeheid was heel groot, wat het enthousiasme verklaarde van vele frontsoldaten voor de Russische revolutie, zeker nadat Lenin en Trotski, tegen de zin van de geallieerden, met Duitsland de *Vrede van Brest-Litovsk* ondertekenden (3 maart 1918). Ondertussen is in heel Europa de revolutionaire stemming opgeflakkerd, in november 1918 werd de ene na de andere Centraal-Europese republiek uitgeroepen (Hongarije, Tsjecho-Slovakije, Oostenrijk) in Kiel ging de Duitse vloot aan het muiten, in München werd de Freistaat Bayern uitgeroepen, Van Severen was enthousiast, "*de bolsjevistische geest gaat aan 't waaien (...) Kon het maar gaan zonder bloed, zonder anarchie, door de machtige macht van de nieuwe, eeuwige volkswil! Vlaanderen moet in deze eindstorm alleszins zijn zelfstandigheid integraal veroveren. Geen lafheid meer, geen Belgische middelmatigheid, vooruit met het fanatisme der grote liefde, spijs alles.*"²⁴

De belangstelling aan het IJzerfront voor al die gebeurtenissen mag niet onderschat worden, zeker niet bij de Vlaams-nationalisten. Van Severen ging mee in dat revolutionaire elan, maar vlak na de oorlog had hij het te druk voor enig engagement, hij wou

in Frankrijk), Friedrich Engels (1, over Feuerbach), Lenin (*Staat en revolutie*, aangevuld met enkele essays over hetzelfde thema), Trotski (zie 3.3) en nog enkele monografieën. L. Pauwels, *De ideologische evolutie van Van Severen* [...], in: *JVSG*, jb. 3, pp. 212-215, 220-221. Herman Gorter vertaalde in 1919 Lenins Gosudarstvo i revolucija (1917).

22 Pauwels brengt ze onder bij de *Action française*-auteurs (o.a. Daudet - 34 titels, Maurras - 25, Bainville - 7, Massis - 6 ...), hun 'dissidenten' (o.a. Maritain - 11, G. Valois - 15), en conservatief-revolutionaire auteurs, waaronder meer dan 70 Franse, D'Annunzio (8) en een tiental boeken van en over Nietzsche. L. Pauwels, *De ideologische evolutie van Van Severen* [...], in: *JVSG*, jb. 3, pp. 212-217. Daarnaast heeft Pauwels de katholieke auteurs, net als de fascistische, apart vermeld.

23 *TW*, 1921, IV, p. 256. Bij *Ter Waarheid* werd door wijzigingen van lay-out, en soms door slordigheid, nu eens een nummer (soms Romeins) gebruikt, dan de maand. In voetnoten is geprobeerd systematisch op dezelfde manier te verwijzen: *TW* jaartal, Romeins nummer, p.

24 *OD* 07 11 1918. Eerder al noteerde hij bij het lezen van *New Europe*: "*We mogen de bolsjewieken al de geweldenarijen die in Rusland gebeurden niet aanwrijven. Daar zijn moordenaars in alle revoluties. Het ogenblik om in te grijpen zal maar dan gekomen zijn wanneer de gemodereerden een grote groep zullen vormen*" (*OD* 16 06 1918). Vanlandschoot citeert een vroegere kritische opmerking in een brief aan Gouzée (23 04 1917 - R. Vanlandschoot, *JVSG*, jb.12, p. 24).

zijn rechtenstudie voortzetten en hij was nog niet gedemobiliseerd. Daarbij bleef hij gulzig lezen en plannen maken, nog altijd meer op het literaire dan op het politieke vlak.

In die weken na de Wapenstilstand volgde hij opgewonden *"het duistere, smartrijke barenswerk"* waaruit de 'gezuiverde wereld' zou verrijzen.²⁵ Het ging om meer dan 'oorlog of vrede', het einde van de wereldoorlog betekende voor de conservatieve, leidende klassen vooral een terugkeer naar 'vroeger', maar dat binaire denken beantwoordde niet aan wat miljoenen mensen verwachtten die al decennialang streden voor een rechtvaardiger wereld. Vandaar dat Van Severen zich ervan bewust was dat er een heel belangrijke 'revolutionaire' periode aanbrak, waarin ook die krachten, waartoe hij zichzelf en de Vlaams-nationalisten rekende, op zijn minst een deel van de macht moesten veroveren, desnoods met een revolutie. In die optiek had hij inderdaad sympathie voor de bolsjevieken, maar tezelfdertijd koesterde hij van meet af aan argwaan, in januari 1920 al zou hij voor het eerst het bolsjevisme radicaal afwijzen:

"Lees in De Gids op Maatschappelijke Gebied een degelijke studie over bolsjewisme en communisme, die me fel doet nadenken en mij de waarheid, de valsheid van het stelsel klaar doet inzien. Lezen uit 'programma: tegen godsdienst, zegt me genoeg. Al wat tegen dat grote gebouw van der katholieke waarheid indruist, is vals. Ik voel dat zo immmediaat 't onrijpe, onvolledige, onharmonische, tegennatuurlijke, stelselmatige ervan."²⁶

In die revolutionaire stemming van 1919 en 1920 was het niet de 'bolsjevistische' ideologie die hem aantrok, maar de kracht ervan, de methode en de terminologie.²⁷ Het liefst zag hij een gelijkaardige bevrijdingsbeweging in eigen land, maar rondom zich zag hij geen eensgezindheid, *"de tragedie van het activisme, met zijn verschillende karakters"*. Een politieke rol zag hij voor zichzelf nog steeds niet weggelegd, maar hij wou een daad stellen; hij wou via zijn kunst de tijdsgeest weergeven, een drama schrijven, *"bitter oordelen en aanvallen"*, maar wel *"breed diep katholiek gedachtelijk behandelen"*. Daarbij gold De Schaepdrijver als centrale figuur, *"opdoemend vanuit het land der dood, met de leer van 't fanatiek leven, zijn sovjetdroom en 't Russische in hem"*. En dan aan de

25 16 11 1918 (D 1918, JVSG, jb. 13, p. 8). Een eerder citaat in dezelfde geest: *"ik zal Rusland verdedigen spijs alles. Zij handelt in een geest van selfpreservatio, idealisme en direct realisme"* (OD 05 12 1917).

26 22 01 1920 (D 1920, JVSG, jb. 17, p. 17). Het artikel *Bolchevistische Documentatie* verscheen in het maandblad van de christelijke arbeidersbeweging en was geschreven door pater Berthold Messiaen, die zich baseerde op Werner Sombart, *Sozialismus und soziale Bewegung* (8e ed. 1919, oorspr. 1896). Volgens Vanlandschoot slaagde Messiaen erin *"een eerste bres te slaan in de, inderdaad niet sterk gefundeerde socialistische opvattingen van Van Severen"*. R. Vanlandschoot, JVSG, jb. 15, p. 54.

27 Zie ook R. Bruijns, *Van Severens socialisme [...]*, pp. 202-203. Zijn terechte conclusie is dat die 'linkse' periode het stadium toont in Van Severens evolutie waarin bij hem de idee rijpt dat politieke macht veroverd moet worden met geweld, met een voorhoede van gestaalde kaders, een strategie die hij zal toepassen in het Verdinaso.

ene kant de activisten in een breed palet van meningen en standpunten, aan de andere de Belgische politici, al even verscheiden als de activisten, daarboven, als moreel baken, Vermeylen, en tot slot twee randfiguren, een “*stilmoeilige diepzalige Vlaamse vrouw*” en een “*verfranste vrouw*”.²⁸ Een jaar later wou hij een boek schrijven: “*door het geschreven en gesproken woord’ de armen verdedigen tegen ‘de machten van het heidens egoïsme*”, de “*vier grote menselijke machten (...) godsdienst - kunst/wijsbegeerte - politiek - handel en nijverheid, financies*.”²⁹ In 1920 volgden op enkele maanden tijd nog meer ambitieuze plannen: in mei maakte hij anderhalve pagina notities over een boek dat de voorlopige titel *Per speculum et in Aenigmate* kreeg,³⁰ in augustus over een boek dat “*de wereldgeschiedenis en de oorlog zou omarmen*”, waarin hij “*de ziel van ‘n mens in stervensuur [die] rijker en voller [is] van eindeloos leven dan gelijk welk boek*” centraal wou stellen.³¹ Het bleef telkens bij plannen en schema’s. In die periode komt Van Severen in zijn dagboeken opnieuw naar voren als een gepassioneerde man die uit alle macht harmonie poogt te brengen in zijn complexe natuur: “*Mijn roman... Ruusbroec... oh die combinatie van ‘n naar niets omziende kunstenaar en van ‘n uiterst, ook uiterlijk, verfijnd en modern mens. Ligt daar niet een van mijn meest nagejaagde, oh toch kalmpjes nagejaagde betrachtingen? Breder en grootser gezien: ening van ‘t beste der Germaanse menselijkheid en der Latijnse beschaving. ‘t Ideaal: Verschaeve - Suarès*.”³²

Die juxtapositie toont ten overvloede aan dat men Van Severen moeilijk op één rij kan stellen naast de linksen van die tijd, wier geschriften hij, weetgierig als hij was, tot zich nam. Naarmate er tegenstrijdige berichten kwamen over revoluties (en contra-revoluties)³³ bleef hij sympathie koesteren voor die “*slag van de grote slinger der rechtvaardigheid Gods, tegen de rijken (...) Daarom kan ik het bolsjewisme niet bevechten, integendeel. Als men aan de kant der armen staat, heeft men altijd gelijk. In een reeks toneelstukken de hardvochtige ploertenwereld beschuldigen. Ik zal het doen*”. In zijn nog steeds tumultueuze privéleven was hij al even strijdlustig, Maine Ducobu drong nog

— 28 30 11 1918 (D 1918, JVSG, jb. 13, p. 14-15). Het bleef bij een van de vele plannen die hij in zijn dagboeken oplistte, bijv. op 04 12 18, nadat hij enkele dagen intensief de NRC had gelezen, o.m. over de pogroms in Galicië door “*de Polakken (...) het heerlijk, te bevrijden Pools volk!*” reageerde hij geschokt op al dat naoorlogse tumult in heel Europa met een zeer ambitieus plan voor een ander, nog grootser en breder drama (D 1918, JVSG, jb. 13, pp. 18-20).

29 06 en 07 06 1919 (D 1919, JVSG, jb. 14, p. 52-53).

30 In het dagboek is een pagina uitgescheurd, de notities komen vóór die van 09 06 1920, met enkele gedachten over “*het drama van deze tijd, ‘proletariaat tegen ‘t burgerlijk kapitaal, de strijd naar orde, (...) Imperialisme en bolsjewisme*” (D 1920, JVSG, jb. 17, p. 14-15). De titel refereert naar Paulus 1 Kor 13:12: *Videmus nunc per speculum et in aenigmate, tunc autem facie ad faciem*.

31 15 08 1920 (D 1920, JVSG, jb. 17, p. 48).

32 18 07 1920 (D 1920, JVSG, jb. 17, p. 29). Die conclusie volgt na een avond uitgaan (en veel drank) met het echtpaar Debusschere, de eeuwige misverstanden met Maine, en het lezen van de Maupassant.

33 Op 06 04 1919 las hij in *L'Exploité* (van de Belgische communist Jacquemotte) hoe de Entente de bolsjevieken “*nog brutaler dan de Duitsers*” bevocht, “*(...) In de Baltische zee strijden Engeland en de Duitsers samen tegen de bolsjewiki en houden er de brutaalste principes van uitmoorden op na*” (D 1919, JVSG, jb. 14, p. 27).

steeds aan op een huwelijk, maar volgens hem betekende haar aandringen dat haar liefde voor hem “reeds zwaar ziek was (...) dood”, terwijl hij wou “leven, revolutionair leven”, de oorlog was maar een eerste fase geweest, de “algemene Europese omwenteling zal het echte drama zijn. Einde: armoede, en daaruit: geestelijke rijkdom”.³⁴

Ondertussen werd het in zijn dagboeken steeds duidelijker dat zijn schrijverschap maar een tussenstap zou zijn naar de actieve politiek. Steeds vaker kwam de gedachte voor dat het de leiders zijn die het volk kneden en brengen waar zij het willen, en dat er “maar één echte manier is een volk te leiden: een zielsaristocratie die leidt volgens Christus’ principes: waarheid en strenge goedheid”, en de middelen om die “massa met driften, anders niets” de weg te tonen zijn “de pers en een soort Fabian Society, een sterke organisatie van intellect, in ‘t volk”.³⁵ Een maand later herhaalde hij die gedachten, vreemd genoeg gelinkt aan citaten van Gorki en Lenin, waarin hij de rol van intellectueel als voorbeeld stelde, met de opdracht “het volk te leiden - nooit door ‘volk geleid te worden (...) Il ne faut rien sacrifier à la foule des esclaves. Les tirer hors de leur esclavage, c’est tout”, [maar steeds op] ‘Christus’ manier. ‘t Bewerkstelligen van zijn gedachten. Misereor super turbam”.³⁶ Die dubbelzinnigheid toonde opnieuw aan hoezeer hij nog altijd aan het twijfelen was.

Dat verhinderde niet dat Van Severen ervan overtuigd was dat bij de Vlaamse oudstrijders (VOS) revolutionair potentieel lag. Hij begon propaganda te maken voor de Frontpartij, van meeting naar meeting, in agitprop-stijl en droomde van “Vlaamse sovjetten”, waarin studenten en fronters het voortouw zouden nemen.³⁷ Zelf had hij willen deelnemen aan de verkiezingen, maar zijn kandidatuur was niet op tijd in orde. De verkiezing van Boudewijn Maes, met wie hij regelmatig contact had, juichte hij toe,³⁸

— 34 04 10 1919 (D 1919, JVSG, jb. 14, pp. 82-83). In 1924 heeft Maine uiteindelijk zelfmoord gepleegd.

35 02 05 1919 (D 1919, JVSG, jb. 14, p. 33). Fabian Society, Brits reformistisch-socialistische denktank van intellectuelen (opgericht in 1884, tot heden) die ijverde voor verbetering van het lot der arbeidersklasse (meestal zonder er zelf veel contact mee te hebben, wel met de Labour Party). Tot de 1e generatie behoorden o.a. G. B. Shaw, Sidney en Beatrice Webb. Shaw komt herhaaldelijk voor in Van Severens dagboeken en in *Ter Waarheid*.

36 02 06 1919 (D 1919, JVSG, jb. 14, p. 47). Marcus 8:2 (Willibrordvertaling 1980) “Ik heb medelijden met deze mensen”, bij de vermenigvuldiging van brood en vis.

37 19 10 1919 (D 1919, JVSG, jb. 14, p. 85): “Soldatenmanifestatie te Gent. VOS. 20.000 soldaten (...) Dit samenkomen der boeren en werklieden uit Vlaanderen in de burcht van [de] franskiljonie om zelfbestuur te eisen, is prachtig symbolisch.”; de krant *Het Volk* sprak van 12 000 deelnemers. T. Vrints & M. Schoups, *De overlevenden: de oorlog van de Belgische oud-strijders tijdens het interbellum*, Kalmthout, 2018, pp. 84, 127...; 13 11 1919 (D 1919, JVSG, jb. 14, p. 98): “Naar Gent. Naar Tielt. Inrichting Vlaamse sovjetten.”

38 28-29 10 1919 (D 1919, JVSG, jb. 14, p. 88); 17-18 11 1919 en 15 12 1919 (D 1919, JVSG, jb. 14, pp. 100, 109). R. Bruijns, Van Severens socialisme, gaat uitgebreid in op Van Severens bewondering voor Maes. Zie ook de brief van Deschaepdrijver aan Van Severen, D. Vanacker, JVSG, jb. 13, p. 46. Boudewijn Maes (1873-1946) zat stricto sensu niet aan het front, hij was ook geen activist, maar hoopte wel dat Fronters en activisten de Belgische macht in Vlaanderen zouden breken. Hij werd in

en toen 15 000 Vossers betoogden in de neutrale zone rond het parlement, was hij "overgelukkig. Spijtig alleen dat ze de sovjetrepubliek niet hebben uitgeroepen".³⁹ Begin 1921 zinderde die ingesteldheid nog na in *Ter Waarheid* in de rubriek *Losse gedachten over Politiek en Nationaliteit*. In die rubriek vatte Frans D'haese m.i. de strategische overwegingen samen die in 1920 aan de basis lagen van Van Severens beginnende politieke carrière: "De katholieke partij dient zich in Vlaanderen te ontwikkelen in de lijn van het christelijk socialisme. Om het te rukken uit de conservatieve klem, beschikt Vlaanderen over een drieledige nijptang: het front, de V.O.S. en het socialisme."⁴⁰ Van Severen zag inderdaad het politieke potentieel van de christendemocratische krachten (die een alternatief wilden bieden voor het goddeloze socialisme), met de oud-strijders en hun militaire kracht als doorslaggevende argumenten.

Een andere gedachte daarin was de zorg om de 'economisch-zwakkeren' die zowel communisten als christenen motiveerde, maar een dergelijk gebruik van (modieuze) terminologie maakte Van Severen niet 'links', evenmin als het veelvuldig voorkomen van het adjectief 'Dostojevskiaans' hem tot een Ruslandkenner maakte. Net als zijn kennis van de Russische cultuur bleef zijn 'bolsjevisme' sloganesk. Zijn bewondering was, – naast het feit dat de revolutie er daadwerkelijk was gekomen en navolging kreeg, – vooral gericht op de onverzoenlijke opstelling van Lenin tegen het tsaristische regime én tegen de ontlukende bourgeois-democratie na de Februarirevolutie (waarbij geweld niet geschuwd werd). Bovendien keek hij op naar de leninistische orthodoxie waarbij andere meningen in de Partij niet alleen niet getolereerd werden, maar na de Oktoberputsch zelfs meedogenloos werden vervolgd.

OPBOUW VAN EEN PROLETARISCHE CULTUUR

Een tweede element waarvan Van Severen onder de indruk bleef, waren de enorme inspanningen van de Russische revolutionairen om, ondanks de chaos van revolutie en burgeroorlog, de 'Byzantijnse' achterstand van de bevolking in te halen. En daarin speelde de progressieve intelligentsia (al dan niet partijgebonden) de hoofdrol met het uitrollen van de massabeweging *Proletkult* (Proletarskaja kultura). Na de dood van Lenin zou zij echter in enkele jaren tijd het veld moeten ruimen voor partijorganisaties. Zowel in de dagboeken als in *Ter Waarheid* schreef Van Severen meer dan eens over die pogingen om een nieuwe maatschappij op te bouwen, niet alleen door opvoeding en cultuur, maar ook door nieuwe structuren in te voeren, in de bedrijven, op het platte-

1919 verkozen voor de Frontpartij (kieskring Gent-Eeklo). De liberaal-vrijzinnige Maes botste meer en meer met het in belang toenemende katholiek-traditionalistische Vlaams-nationalisme en werd niet herkozen.

³⁹ 29 07 1920 (D 1920, JVSG, jb. 17, p. 38). Naar aanleiding van een debat over de oud-strijdersdotatie hebben de oud-strijders (niet alleen Vossers) op 29 07 1920 gepoogd de Kamer in volle zitting te bezetten, de voorzitter van VOS Verduyn werd aangehouden en na 3 weken (van hevige protest) vrijgelaten, de eisen werden ingewilligd. T. Vrints & M. Schoups, *De overlevenden [...]*, p. 134 e.v.

⁴⁰ TW, 1921, III, pp. 155-158.

ПРОЛЕТАРНИ ВСЕХ СТРАН, СОЕДИНЯЙТЕСЬ!

ГОРН

КНИГА 2-(7)

ВСЕРОССИЙСКИЙ
ПРОЛЕТКУЛЬТ
1922

^ Cover van het magazine *Gorn*, het officiële orgaan van *Proletkult*, 1922.
[Wikimedia Commons]

land enz. Van Severens bewondering bleek al in het eerste nummer van *Ter Waarheid*, ook al ging het soms slechts om een vermelding of korte recensie: een selectie artikelen uit de recentste nummers van *De Nieuwe Amsterdammer* over de grootheid van “doode en levende revolutiefiguren” w.o. Lenin en Trotski, het bezoek van Alfons Goldschmidt aan een Moskouse textiel fabriek⁴¹ en een portret door Georg Brandes van “mevrouw Lenin, leidster van de afdeling der “opvoeding van volwassenen” in het commissariaat van openbaar onderwijs te Moskou” (i.c. Nadezjda Kroepkaja).⁴² In commentaren over anderstalige tijdschriften kwamen de twee decembernummers van *Die Aktion* uitgebreid aan bod met daarin, afkomstig uit het eerste, *Babeufs communistisch manifest*⁴³ en het artikel *Nationalbolschevismus* van Heinrich Vogeler.⁴⁴ Daaruit werd een passage gelicht over nationalisme dat onder het communisme zou verdwijnen, – met tussen haken het commentaar van Van Severen dat het gaat om “imperialistisch nationalisme”, wel te verstaan. Voorts besteedde het *Ter Waarheid*-nummer aandacht aan een opstel van Lenin en Zinovjev, met name *Wiederaufbau der Internationalen (1914)*⁴⁵ en aan een

41 TW, 1921, I, p. 56, nrs. 309 t.m. 312 van december 1920. Alfons Goldschmidt (1879-1940) Duits econoom, docent en links journalist, zijn ouders waren joodse textielkooplieden. Zijn reportages *Moskau 1920. Tagebuchblätter* (1920, heruitgegeven in 2013) zijn geschreven vanuit een toen niet uitzonderlijk utopisch geloof in die nieuwe maatschappij.

42 Nadezjda Kroepkaja (1869-1939) werd niet eens met naam vermeld. Zij speelde van bij de aanvang een belangrijke rol in de Partij, vooral op het vlak van cultuur en onderwijs. Onder Loenatsjarski (infra) was zij verantwoordelijk voor het volwassenenonderwijs. In plaats van de term *ministerie* gebruikten de bolsjeviëken *commissariaat*. Georg Brandes (1842-1927) Deens schrijver, denker en literatuurcriticus die een belangrijke rol heeft gespeeld in de literatuur aan het einde van de 19e eeuw. Hij ondertekende het *Clarté*-manifest van Barbusse en Rolland (infra). In de polemiek Barbusse-Rolland toonde hij zich gedesillusioneerd over de revoluties in Europa die allemaal geresulteerd hadden in reactionaire regimes, het tsarisme zag hij vervangen door de dictatuur van het proletariaat. Hij bewonderde Barbusse als *homme d'action*, maar schaarde zich aan de zijde van Verhaeren en Rolland: “Je suis individualiste; il m'est impossible de m'associer à un parti”. TW, 1922, V, p. 115.

43 TW, 1921, I, pp. 66-68. *Die Aktion* (1911-1932) Duits literair en politiek tijdschrift, ondogmatisch links, zorgde voor de doorbraak van het Expressionisme. Ad *Die Aktion* 11 12 1920: François Noël ‘Gracchus’ Babeuf (1760-1797), Frans revolutionair, die de ‘Configuration des Égaux’ opzette tegen het Directoire en daarvoor gefusilleerd werd. Hij wordt beschouwd als de voorloper van het communisme en het anarchisme. Het gaat vermoedelijk om zijn *Manifeste des Egaux* (1796).

44 Ad *Die Aktion* 25 12 1920: Heinrich Vogeler (1872-1942) Duits schilder, docent, schrijver, pacifist en sociaal-utopist. Lid van de artiestenkolonie van Worpsswede, veelzijdig kunstenaar die evolueerde van Jugendstil over expressionisme en futurisme naar socialistisch-realisme. Toen het nationaal-socialisme in Duitsland aan de macht kwam, was hij in de Sovjet-Unie en is daar gebleven. Het *Nationalbolschewismus* ontstond in de Weimarrepubliek toen een aantal Duitse communisten wilden aansluiten bij het Sovjetmodel. Dat leidde tot een kortstondige samenwerking (1920-1932) met de opkomende nazi-partij.

45 Tijdens WO I pleitte Lenin voor een IIIe Internationale, vermoedelijk was de tekst (in *Social-Demokrat*, 01 11 1914) ontstaan ter voorbereiding van de links-socialistische congressen van Zimmerwald (september 1915) en Kienthal (april 1916). De Duitse vertaling is opgenomen in *Sozialismus und Krieg. Die Stellung der SDAPR zum Krieg* (1915 - hoofdstuk III). Grigori Jevsejevitsj Zinovjev (geboren Ovsej-Gersjon Aronovitsj Radomyslsky, ook bekend als Hirsch Apfelbaum, 1883-1936) was een Russisch marxistisch theoreticus en communistisch politicus. Vanaf 1903 bolsjeviëk en een van de nauwste medewerkers van Lenin. In 1919 voorzitter van de pas opgerichte Komintern

stuk van Georgi Charasov over “de leer van K. Marx”.⁴⁶ Uit het tweede nummer van *Die Aktion* haalde Van Severen een “interessante uiteenzetting” op de voorgrond “van het Proletarisch Cultuurprogramma van Lunatscharski, de secretaris voor cultuuraangelegenheden in Sowjet Rusland”. Aan dat artikel wijdde hij een samenvatting (door hemzelf ondertekend en doorspekt met Duitse citaten) van anderhalve pagina.

Zo een opsomming kan indruk maken, maar moet in de juiste context geplaatst worden: dat eerste nummer (76 pagina's) is voor de helft gewijd aan literatuur, kunst en muziek (met als hoofdmoot een artikel van Verschaeve over Rembrandt). De tweede helft begint met economie (recensie van een boek van De Raet) en het standpunt van Rome ten opzichte van “martelaarsvolken” (die strijden voor zelfbeschikkingsrecht, zoals de Vlaams-nationalisten). Daarop volgt de rubriek *Buitenlandse Tijdschriften* (Noord-Nederlandse inbegrepen) die iets minder dan een kwart van dat nummer van *Ter Waarheid* beslaat. In totaal omvatten de thema's die met Rusland of (proto)communisme te maken hebben hooguit veertig regels. Daarop volgde nog de vermelding van *Reisindrukken uit Rusland door Jos. Muls* (bij de bespreking van *Vlaamsche Arbeid*),⁴⁷ de afsluiter van Van Severens lofzang op *L'Art libre* (bijna twee pagina's), de opsomming van een zevental, wegens plaatsgebrek uitgestelde recensies, waaronder die over *Das Reich der Karamasoff* door A. L. Wolynski, “Een kapitaal boek over Dostojewski”,⁴⁸ en tot slot, aan het einde van de bespreking van *Nouvelle Revue Française* (twee pagina's, gewijd aan Claudel) nog de verwijzing van Gorki's *Souvenir sur Tolstoï* naar een volgende *Ter Waarheid*.⁴⁹ Met andere woorden, slechts in twee gevallen gaf Van Severen enig commentaar, bij Vogeler (i.v.m. nationalisme, supra) en bij *Proletkult*. Voor de rest getuigden in dat eerste *Ter Waarheid*-nummer de 'bolsjevisme'-gerelateerde artikels van een zeer heterocliete keuze, zonder samenhang of diepgang, en meestal beperkt tot

(Communistische Internationale) en het Politburo. 1e breuk met Stalin in 1926, na een schijnproces in 1936 terechtgesteld.

46 Georgi Charasov (1877-1931) Russisch mathematicus, in 1896 na studentenprotesten gevluht naar Heidelberg, waar hij afstudeerde in 1901. Als Georg von Charasoff publiceerde hij kritisch werk over Marx' prijzentheorie: *Karl Marx über die menschliche und kapitalistische Wirtschaft* (1909) en *Das System des Marxismus. Darstellung und Kritik* (1910). Zijn waardevolle bijdrage tot de economische analyse is herontdekt in de jaren 1980.

47 TW, 1921, I, p. 48, bij de bespreking van *Vlaamsche Arbeid* (oogst-sept 1920 nrs. 10-11), literair tijdschrift (1905-1914 en 1919-1930), voor WO I vooral katholiek, neoromantisch, daarna onder de redactiesecretaris Jozef Muls stond het blad ook open voor jonge expressionistische schrijvers zoals Gaston Burssens en Paul van Ostaijen.

48 TW, 1921, I, p. 49. Akim Lvovitsj Volynski (Chaim Lejbovitj Flekser - 1863-1926) literatuur- en kunstcriticus, balletkenner, een van de vroege ideologen van het Russische modernisme. Zijn sociaal-filosofisch impressionisme uitte zich vooral in zijn cultus voor Leonardo da Vinci en zijn mystieke passie voor Dostojewski, over beiden heeft hij gepubliceerd. *Carstvo Karamazovych* (1901) werd vertaald als *Das Reich der Karamasoff* (1920) door A. Eliasberg.

49 Die bespreking kwam er niet. Vertaald in het Nederlands als *Herinneringen aan Leo Tolstoj* (1919). Zie ook Gorki, *(Literaire) Portretten* (1968; 1982) en *Jeugdherinneringen* (2013), uitgegeven bij De Arbeiderspers (in Privé-domein). Van Severen verwees naar de publicatie in NRF, N°87, 01 12 1920, pp. 862-922. Dat was een vertaling van de Engelse vertaling, ook uit 1920.

het vermelden van titel en auteur. Daarbij moet benadrukt worden dat *Ter Waarheid* weliswaar Van Severens gedroomde project was, maar hij droeg het blad natuurlijk niet alleen. Zeker in de beginperiode speelden Achilles Mussche⁵⁰ en medewerkers als Wies Moens en Frans Naudts redactioneel een belangrijke rol.⁵¹

Van Severens belangstelling voor *Proletkult* spoorde met wat hij als zijn roeping zag, zijn taak als schrijver of als leider: het Vlaamse volk 'bewust' maken, opvoeden in de juiste leer ("*Christus*"). Opdracht die ook Barbusse in die periode op zich had genomen, "*la lutte contre l'ignorance*" stond hoog in diens conceptie van revolutie.⁵² In die opdracht paste *Ter Waarheid*, dat blijkens de opeenvolgende ondertitels die opvoedende taak ernstig nam: *Ter Waarheid, met het Gedachte-Leven in Vlaanderen en in de Wereld. Maandschrift over godsdienstleven, kunst, staatkunde in Vlaanderen en in de wereld en vanaf 1923 Maandschrift van Kritiek en van Initiatie in het Geestesleven der Menschen*, met als "*Grondslag dier waarheid: Christus' leer: rechtvaardigheid door liefde*". Dit werd nog bevestigd door de achterzijde van het kaft, waarop, in een omlijsting, Matth. 5 stond afgedrukt: "*Zalig de armen van geest*".⁵³

De naam is hier al een paar keer gevallen. Vraag is: wat was *Proletkult* precies? Een brede beweging (al in september 1917 opgericht) die zich als doel had gesteld het Russische volk te helpen om zijn manifeste achterstand in te halen door het creëren van een proletarische cultuur, voor en door arbeiders én boeren (het grootste deel van de bevolking), door alfabetisering,⁵⁴ het oprichten van verenigingen en toegankelijk onderwijs op alle niveaus (waaronder zgn. proletarische universiteiten). De geestelijke vader was de Russische filosoof Bogdanov,⁵⁵ die *Proletkult* heeft opgericht

— 50 Achilles Mussche (1896-1974) schreef vaak in *Ter Waarheid*, vooral over kunst. Hij was overtuigd flamingant en socialist, lid van de Frontpartij, maar bij het opheffen van de godsvrede in 1922 trok hij zich terug uit die partij, kort daarna ook uit TW.

51 Zie o.m. L. Schepens, Joris Van Severen: een raadsel [...], p. 226.

52 Een van de eerste oproepen van de *Proletkult* tot "*les Frères prolétaires du monde entier*" werd gepubliceerd door het tijdschrift *Clarté* in 1920. Alleen hadden zowel *Proletkult* als Rolland, Barbusse en *Clarté* (infra) over die ontvoogding van de geest andere ideeën dan de bolsjevieken.

53 De tekeningen van front- en rugzijde zijn van Jos Verdegem (supra), maar de lay-out van TW wordt al in april 1921 gewijzigd, meer constructivistisch, en minder duur bij het drukken. De Gentse kunstschilder en graficus Verdegem was oorlogsvrijwilliger, na zijn verwonding werd hij frontschilder bij de *Section artistique* van het leger. Van Severen heeft hem in die periode herhaaldelijk ontmoet, o.m. D 1920, *JVSG*, jb. 19, p. 84. In TW, 1922, X, pp. 191-195 werd over hem een artikel van Eugène Lemmens opgenomen.

54 Cijfers lopen uiteen, maar circa 76% van de bevolking was analfabeet in 1914. Meer dan de helft van het budget van het verantwoordelijke Volkscommissariaat ging naar onderwijs, daarvan een groot deel naar alfabetisering.

55 Aleksandr Bogdanov (pseud. van A. A. Malinovski, 1873-1928). Russisch marxistisch filosoof, geneesheer, vorser, SF-schrijver. Sociaaldemocraat vanaf 1896, werd hij in 1903 bolsjeviëk en naaste medewerker van Lenin. Al in 1908 kwam het tot een breuk, hij werd een belangrijke rivaal en verliet de partij in 1911. Na 1921 deed hij nog uitsluitend wetenschappelijk onderzoek (gerontologie en hematologie), hij stichtte het eerste bloedtransfusiecentrum ter wereld en stierf aan de gevolgen

samen met Loenatsjarski, de eerste narkompros (Volkscommissaris van Onderwijs en Ontwikkeling).⁵⁶ De beweging werd gestuurd door de progressieve intelligentsia en geleid door wetenschappers, kunstenaars en schrijvers. Zij ontwikkelde zich snel tot een massabeweging (450 000 leden in 1920).⁵⁷ Internationaal georiënteerd kende *Proletkult* veel aanhangers en bewonderaars in het Westen, maar in de tweede helft van de jaren '20 moest de beweging de duimen leggen ten voordele van de Partijstructuren. In Frankrijk (en Franstalig België) bleef die beweging (vooral onder de benaming *Clarté*) voortleven rond de *littérature prolétarienne*.⁵⁸

De basis hiervoor werd al gelegd rond 1908 in Gorki's huis, op het eiland Capri. Toen Gorki in 1905 Rusland clandestien had verlaten, probeerde hij, beroemd als hij was, in het Westen steun te zoeken voor de revolutie. Gedeeltelijk om gezondheidsredenen woonde hij tussen 1907 en 1913 op Capri. Zijn huis was een toevluchtsoord voor Russische sociaaldemocraten en werd al gauw het toneel van conflicten tussen Gorki en zijn vrienden enerzijds en Lenin anderzijds.⁵⁹ Gorki was een atheïst, maar samen met zijn vrienden Loenatsjarski, Bogdanov en Bazarov⁶⁰ wilde hij tegemoetkomen aan het religieuze gevoel van de Rus. Zij ontwikkelden een filosofie die zij *bogostroitelstvo* (beweging van Godbouwers) noemden, een soort socialistisch atheïsme dat de verwondering, de heilsboodschap, het morele houvast moest bieden die tot dan door de godsdienst werd gegeven. Het traditionele godsbeeld vervingen zij door het idee van de collectieve mens en zijn scheppende energie, door de eeuwen heen.⁶¹ Zij waren

van een mislukt experiment op zichzelf.

56 Anatoli V. Loenatsjarski (1875-1933, schoonbroer van Bogdanov) Russisch politicus, auteur en publicist, in ballingschap sloot hij in 1895 aan bij de sociaaldemocraten, pas in 1917 bij de bolsjevieken. In 1929 trad hij af als *narkompros*. Bij het begin van zijn ministerschap was nog ruim 65% van de volwassen bevolking analfabeet, maar aan het einde was dat cijfer al drastisch gedaald.

57 Een voorloper was de *choždenië v narod*: de beweging van de *narodniki* (supra) die in de lente van 1874 vol idealisme 'naar het volk ging', om de boeren te alfabetiseren, bewuster te maken, tot revolutie op te roepen. Het waren vooral studenten, die moeilijk contact konden krijgen met de arme boeren. In de dorpen kregen zij nauwelijks steun, werden vaak verklikt of vermoord, terwijl de overheid hen zwaar vervolgde. Een deel radicaliseerde, met als gevolg de moordaanslag op tsaar Aleksandr II (1881).

58 Zie o.m. P. Aron, *La littérature prolétarienne en Belgique francophone depuis 1900*, Bruxelles, 1995; A. Cuenot, *Clarté 1919-1928 (tome I. Du pacifisme à l'internationalisme prolétarien - 255 pp.; tome II. Du surréalisme au trotskisme - 259 pp.)*, Paris, 2011.

59 O.a. rond de school voor 'bewuste' arbeiders die Gorki er oprichtte (1909-1911). Lenin weigerde zijn medewerking wegens 'ketterij', zelf richtte hij een partijschool op in Longjumeau (1911).

60 Vladimir E. Bazarov (pseud. van Roednev, 1874-1939) Russisch marxist, economist en publicist. Als sociaaldemocraat sloot hij in 1904 aan bij de bolsjevieken, na oktober 1917 bij de mensjevieken. Tussen 1922 en 1933 werkte hij voor Gosplan (het staatscomité voor economische planning). In 1930 werd hij veroordeeld voor contrarevolutionaire activiteiten. Na zijn straf en verbanning keerde hij terug naar Moskou, waar hij als (literair) vertaler werkte.

61 Van Gorki verscheen een (vertaalde) omschrijving van de *bogostroitelstvo* in *Mercure de France* (Paris, Tome LXVI, mars-avril 1907, pp. 592-595, als antwoord op de enquête *La question religieuse*. Voor een van Lenins heftige reacties zie diens brief uit november 1903 (<https://www.marxists.org/nederlands/lenin/x/gorki/14.htm>).

ervan overtuigd dat de toegang tot cultuur belangrijker was voor het welslagen van de revolutie dan politieke en economische veranderingen. Dat leidde tot een conflict met Lenin die dergelijke 'metafysica' belachelijk vond. Een tweede conflict ontstond bij de Oktoberrevolutie: Gorki bekritiseerde niet alleen het bolsjevistische geweld in de pers, bovendien was volgens hem het Russische volk niet rijp voor een sociale revolutie, maar moest het eerst bewustzijn bijgebracht worden om uit zijn ellende te geraken. Vandaar ook de nadruk die Bogdanov, Loenatsjarski, Gorki cum suis legden op de *Proletkult*.

Van Severen zou van plan geweest zijn in *Ter Waarheid* een grondige studie over *Proletkult* te publiceren.⁶² Ongetwijfeld sprak het ontwikkelen van dat cultuurbewustzijn hem aan, aangezien hij telkens weer hamerde op de nood aan een breed Vlaams-nationalistisch bewustzijn. In het eerste nummer van *Ter Waarheid* riep hij de radicale Vlaamsgezinden op, om als "*intellectuele proletariërs (...) de geestelijken rijkdom (van de Vlamingen) te realiseren, en vruchten te doen dragen, een uiterlijke levenscultuur te verwezenlijken die hen zelfvertrouwen en prestige moet geven en zonder dewelke ze nooit hun vrouwen zullen winnen zonder dewelke uit hun volk nooit een kern van Vlaamse aristocratie zal ontstaan (...) die de vruchtbare overtuiging moet zaaien dat het schoon, flink, chic is, Vlaming te zijn*".⁶³

Logisch dus dat die Russische aanzetten ook in *Ter Waarheid* aan bod kwamen, zij het meestal summier, o.m. via reisverslagen van westerse sympathisanten die (toen nog) vooral utopische verwachtingen koesterden. Behalve het al vermelde verslag van Goldschmidt recenseerde *Ter Waarheid* vrij uitgebreid een artikel van Brailsford over *Opvoeding en kunst in Rusland*.⁶⁴ Brailsford beschreef (met voorbeelden uit de provincie) de colleges die leergierige werklui (mannen én vrouwen) voorbereidden op de universiteit, de vele initiatieven om artistieke en literaire talenten te ontwikkelen, kunst, cultuur, theater, muziek voor iedereen toegankelijk te maken, kinderbescherming, crèches, lichamelijke opvoeding enz. Die veranderingen waren volgens Brailsford "*één reden waarom het hongerijs Rusland verduidelijk volhardt*". Van Severen had zeker belangstelling voor die aspecten, begin 1920 al noteerde hij in zijn dagboek: "*En Russie. Kolontay (sic) femme chef du département féminin en République soviétique*."

62 L. Pauwels, *De ideologische evolutie van Van Severen [...]*, *JVSG*, jb. 3, pp. 132-133.

63 TW, 1921, VII, pp. 366-367, zie ook M. Sertyn, Avondlandstemming bij de jonge avantgarde in Vlaanderen na 1918: inspiratiebron voor purito-flaminganten en marginale wereldverbeteraars, in: *BTNG-RBHC*, jg. 5, 1974, nr. 3-4, p. 558.

64 TW, 1921, II, p. 136. Gepubliceerd in *The Nation* van 15 01 1921. Henry N. Brailsford (1873-1958) Brits left-wing journalist, schreef reisverslagen over de naoorlogse situatie in Centraal-Europa en Rusland (reizen in 1920 en 1926), vanaf de jaren 1930 stelde hij zich heel kritisch op tegenover het stalinisme. Vermoedelijk gaat het om *The Nation*, een Brits links-liberale periodiek (1921-1931).

*Une femme est élue directrice d'une usine socialisée à Moscou. Elle y a annexé un restaurant, une crèche, une école et les ouvriers sont logés dans des logements sains et confortables.*⁶⁵

Opvallend wel dat Kroepskaja en Kollontaj, vooraanstaande revolutionaire vrouwen met even belangrijke opdrachten als hun collega's, slechts terloops aan bod komen.⁶⁶ Nochtans was Kollontaj een pionier op vele vlakken. In de eerste bolsjevistische regering werd zij Volkscommissaris van Sociaal welzijn, maar haar feministische inzet werd niet door iedereen geapprecieerd. In 1920 al kreeg ze een andere opdracht, als hoofd van het partijdepartement voor vrouwenzaken (*Zjenotdel*). Kollontaj behoorde tot de 'linkse dissidenten' die regelmatig kritiek hadden op de Leninpolitiek. In tegenstelling tot veel van haar vrienden werd zij niet geroyeerd of vervolgd, maar de facto verbannen uit de sovjetpolitiek, vanaf 1922 begon zij aan een diplomatieke carrière, wat haar onder Stalin het leven redde. Als feministe werkte zij al vanaf 1910 samen met Clara Zetkin en Rosa Luxemburg. Zij wordt ook gezien als de advocate van de 'vrije liefde', in werkelijkheid ging het haar vooral om gelijke rechten voor mannen en vrouwen. Een aantal van de maatregelen die zij daarvoor had ingevoerd werden door Stalin teruggeschroefd.

> Alexandra Kollontaj (vooraan rechts), naast Clara Zetkin tijdens het derde congres van de Communistische Internationale in 1921. [Wikimedia Commons]

⁶⁵ D 1920, JVSG, j.b. 16, p. 36.

⁶⁶ Aleksandra M. Kollontaj (1872-1952) generaalsdochter, vooraanstaande revolutionaire feministe. Van 1908 tot 1917 verbleef zij in Europa, waar ze nauw samenwerkte met sociaaldemocraten en suffragettes, pas tijdens de oorlog sloot ze zich aan bij de bolsjeviëken.

Maar meer aandacht dan het foutief vermelden van haar naam kreeg zij niet in *Ter Waarheid*. Een andere *narkom*, Volkscommissaris van Buitenlandse Zaken Georgi Tsjitsjerin, stond meer in de kijker. In het aprilnummer van 1921 werden lange citaten (zonder commentaar) overgenomen uit de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Het waren de indrukken van een “*Particuliere correspondent*” over het 2de Congres van de Komintern in Rusland, toen nog in volle burgeroorlog (zomer 1920).⁶⁷ De (vooral anekdotische en nogal idolate) citaten gingen over Tsjitsjerin en de gemoedelijke sfeer op zijn ministerie, en over een al even gemoedelijk gesprek met Lenin. De correspondent was vermoedelijk een van de Nederlandse afgevaardigden.⁶⁸

TOENEMENDE DESINTERESSE

Wellicht kwamen in die periode het grootste aantal ‘Russische’ bijdragen voor, dat maakt het interessant wat langer bij dat aprilnummer te blijven stilstaan. Bij de bespreking van *Die Aktion* ging Oscar Dambre ook in op de herdruk van Bakoenins manifest *Die Organisation der Internationale* (1911). Dambre haalde (in het Duits) lange passages aan over “*die soziale Kraft*” van de massa, aan wie het helaas ontbreekt aan “*die Organisation und das Wissen*”.⁶⁹ Dat klinkt als een echo van Van Severens verzuchtingen...

Daarop volgde de bespreking van drie nummers van *La Revue de Genève*, getekend Frans d'Haese.⁷⁰ Naast verschillende verhalen en artikels, waaronder een publicatie van Freud, kwam een wat uitgebreider recensie over *L'Allemagne et la démocratie* van Geneviève Maury, een studie gewijd aan de *Betrachtungen eines Unpolitischen* (1919) van Thomas Mann.⁷¹ Mann schreef (toen) dat hij, – en met hem vele intellectuelen die zich voordien Europeaan voelden, – bij het uitbreken van de oorlog plots heel nationalistisch reageerde. Oorlog was voor hem geen belangenconflict, maar “*een strijd tussen de 'civilisation' en de 'kultur'*”, tussen het rationele Westen en het Duitse volk dat “*ne croit qu'à la vie*”, niet verlangt naar ideologie of retoriek en van nature geen be-

67 TW, 1921, IV, pp. 259-261. Georgi Vas. Tsjitsjerin (1872-1936) sociaaldemocraat vanaf 1904, teruggekeerd uit Europese emigratie in 1917 verving hij Trotski vanaf eind mei 1918. Hij slaagde erin Sovjet-Rusland uit het internationale isolement te halen. Wegens gezondheidsproblemen (en toenemende fricties met Stalin vanaf 1928) ging hij met pensioen in 1930.

68 Het artikel in NRC 09 03 1921 was getiteld *Russische indrukken IV*, de auteur zou David Wijjnkooop kunnen zijn. De enige Belgische congresafgevaardigde was War van Overstraeten (1891-1981).

69 TW, 1921, IV, pp. 254-255. Supra werd al Dambres recensie van een artikel over Kropotkin vermeld, Bakoenin kwam aan de beurt in *Heft 11/12* (19 03 1921).

70 TW, 1921, IV, pp. 255-258. *La Revue de Genève* (1920-1930) opgericht door Robert de Traz (1884-1951), Zwitsers schrijver en essayist. Zijn moeder was een Vlaamse. Het tijdschrift moest de geest van de Volkenbond weerspiegelen, de toenadering tussen de Franse en Duitse elites bevorderen, debatten organiseren over internationale problemen. De Traz kon grote namen aantrekken als Freud, Rilke, Pirandello, Croce, Hellens of Montherlant.

71 Geneviève Maury (1886-1956) Franse vertaalster van Thomas Mann, correspondentie van *La Revue de Genève* voor Duitstalige literatuur.

hoefte heeft aan democratie.⁷² Opvallend daarbij is dat D'Haese expliciet verwees naar de strijd tussen *slavofielen* en *zapidniki*, en daarbij net het argument *kultura versus civilizacija* aanbracht waarmee men zo vaak nog schermde in de Sovjetunie. Trouwens, die discussie zou herhaaldelijk aan bod komen in *Ter Waarheid*, want ook Van Severen werd door dit thema gefascineerd, weliswaar zonder daarom naar Rusland te refereren.

Hierna bracht *La Revue de Genève* "lijk elk tijdschrift dat zich eerbiedigt een paar artikels over bolsjevistisch Rusland": enkele regels over een artikel van Rivet die de Witte generaal Wrangel⁷³ verdedigde in zijn strijd tegen de Voorlopige Regering van Kerenski (met daarin constitutioneel-democraten / KD en sociaalrevolutionairen / SR), en een uitgebreider bespreking van een artikel van de KD-leider Miljoekov⁷⁴ over de bijeenkomst in Parijs van geëmigreerde ex-leden van de Voorlopige Regering. Daar werden verschillende resoluties aangenomen, o.m. om in de toekomst (zonder geweld) een federatie tot stand te brengen met de randstaten die zich van het Russische Imperium hadden afgescheiden. Maar de meeste aandacht werd gegeven aan Masaryks artikel, *La révolution et les Bolchéviques* waarin hij Marx' en Engels' standpunten over revolutie analyseerde.⁷⁵ D'Haese schreef geen recensie, maar beperkte zich tot twee lange (Franse) citaten waarin Masaryk poneerde dat geen van beiden vond dat revolutie gewelddadig hoefde te verlopen, geweld kon hooguit een hulpmiddel zijn om het kapitalisme te verslaan. Beiden verwachtten veel meer resultaat door economische hervormingen en vooral: "*c'est de l'éducation des ouvriers qu'ils attendent un changement profond de l'ordre social*". Opnieuw standpunten waarmee Van Severen zich kon vereenzelvigen, maar of dat volstaat om hem 'links' te noemen?

Het boeiende aprilnummer van 1921 is vrij exemplarisch voor de evolutie die Van Severen aan het doormaken was. Het tijdschrift waarvoor hij zo had gewerkt, had het moeilijk, na de enthousiaste start waren er minder lezers en advertenties dan gehoopt, medewerkers haakten af. In zijn *Verantwoording* weerlegde hij de kritiek (vooral afkomstig van zijn achterban): er was inderdaad te weinig oorspronkelijk werk, maar zeker niet te veel documentatie (uittreksels, tijdschriftenoverzichten enz.).⁷⁶ Dat internationale documentaire gedeelte was essentieel, *Ter Waarheid* wou een "soort 'summa'

72 Bij elke heruitgave verwekt dit boek ophef, bijvoorbeeld in de *Frankfurter Allgemeine* (27 11 2009): "Es ist das Buch, über das auch Thomas-Mann-Freunde lieber schweigen".

73 Charles Rivet (1881-1955) Frans conservatief politiek journalist, auteur van historische essays over Rusland en Oost-Europa. Baron Pjotr Nik. Wrangel (1878-1928) Russisch hoger officier, nam deel aan de Russisch-Japanse oorlog en WO I, een van de belangrijkste leiders van de Witten in de burgeroorlog (Krim, Polen). Toen de Witten in 1920 verdreven werden, verliet hij Rusland. In 1927 vestigde hij zich in Brussel, waar hij overleed.

74 Pavel Nik. Miljoekov (1859-1943) Russisch historicus, publicist en politicus, oprichter en leider van de KD, Minister van Buitenlandse zaken in de Voorlopige Regering. Hij verliet Rusland na de Oktoberrevolutie en woonde vanaf 1920 in Frankrijk.

75 TW, 1921, IV, pp. 256-257.

76 TW, 1921, IV, pp. 205-206, getekend George Van Severen.

van het moderne bewustzijn" geven, wat in Vlaanderen nog niet bestond, dus geen traditionele "verzen; novelletje; 'n stukje drama, een brokje letterkundige kritiek", maar "den eigen cultuurarbeid van ieder Vlaamsch intellectueel, inleiden, voorbereiden, aansporen".⁷⁷ Na een artikel van Mussche over Moens en een gedicht van Herremans volgde een eerste lange bijdrage van Van Severen, *Nationalisme-Internationalisme* waarin hij op basis van zijn eigen lectuur in de voorbije periode definities probeerde te geven van de begrippen *volk - natie - staat*, en de evolutie die het Vlaamse volk nog zou moeten doorlopen, geleid door de Vlaams-nationalisten. Pas dan zou het zich internationaal kunnen positioneren.⁷⁸ Daarna volgen recensies en excerpten van tijdschriften met een zeer verscheiden profiel, progressief en conservatief, ruimdenkend en katholiek, af en toe 'nationalistisch'. Meestal bevat de bespreking (lange) citaten in de brontaal. De thema's zijn al even divers, literair, artistiek of politiek. Ook hierin komt de belangstelling van Van Severen naar voren, bijvoorbeeld in een lange passage uit *Pro Flandria* over het nastreven van zelfbestuur, zonder bloedige revolutie, maar door propaganda te voeren voor de Vlaams-nationale beweging, in het parlement en in het buitenland.⁷⁹ Of de besprekingen van twee artikels van Just Havelaar in *De Stem*, het door Van Severen bewonderde tijdschrift: een opstel over *Volk en persoonlijkheid*, en een over *De religieuze gemeenschap*.⁸⁰ Tot halfweg 1922 trouwens was *De Stem* wellicht het meest geciteerde Nederlandstalige blad in *Ter Waarheid*. Van Severen wou er zich graag aan spiegelen,⁸¹ daarom zal Costers recensie na de eerste jaargang hem een hart onder de riem gestoken hebben: in zijn overzicht van de "jonge Vlaamsche tijdschriften", integraal overgenomen in *Ter Waarheid*, ging het leeuwendeel van de aandacht uit naar *Ter Waarheid*. Coster liet zich heel positief uit over de bedoelingen, maar raadde ook

77 Daarvoor bood natuurlijk ook de Nederlandstalige literatuur, waar Van Severen nogal schamper over deed, een ruimere waaier aan, zie J. Bel, *Bloed en rozen [...]*, d. 3, *De 'Roaring Twenties' (1920-1930)*.

78 TW, 1921, IV, pp. 225-228, getekend George Van Severen.

79 TW, 1921, IV, pp. 232-233. *Vlaanderen/Pro Flandria/De Vlaamsch-Nationale Gedachte* was het blad van de activistische ballingen in Nederland dat verscheen tussen 1919 en 1922 onder verschillende titels (NEVB).

80 TW, 1921, IV, p. 236. *De Stem* (1921-1941) maandblad van Dirk Coster (1887-1956) en Just Havelaar (1880-1930). De jaargangen die voor dit onderzoek van belang zijn, zijn digitaal te consulteren via dbnl. Coster, Nederlands essayist, criticus en toneelschrijver, had een aanzienlijke invloed op het literaire toneel in de jaren 1920's. Daarna nam die gestaag af en na WO II was zijn rol uitgespeeld. Zie o.m. J. Bel, *Bloed en rozen [...]*, o.m. in hoofdstuk, *Menselijkheid en ethiek*, p. 479 e.v. en M. Brolsma, *Het humanitaire moment [...]*, pp. 194-204. Havelaar, Nederlands schilder en schrijver over kunst. Samen met Coster richtte hij in 1921 *De Stem* op. Hij was zeer geïnteresseerd in de verhouding tussen kunst en de samenleving, zijn boeken en opstellen zijn geschreven vanuit een religieuze, ethisch-filosofische en humanistische instelling.

81 Van Severen had *De Stem* al in het 1ste TW-nummer aanbevolen, maar besprak het pas in TW, 1921, II, pp. 121-123, o.m. een fragment van Havelaar over *De Volksziel*, dat net als de twee artikels in het aprilnummer (supra) deel uitmaakt van Havelaars studie *Democratie* (verschenen in boekvorm in 1921, te consulteren in dbnl).

aan naar “een meer verzorgd geheel aan oorspronkelijke bijdragen” te streven.⁸² Hij was niet de enige, ondanks manifeste pogingen om het tijdschrift te verzorgen kon *Ter Waarheid* zeker een zorgvuldiger lay-out en een corrector gebruiken.

De laatste pagina bracht *Marginalia* (doorgaans citaten van filosofen, schrijvers, kunstenaars...) en in de *Mededelingen* vond de lezer een tiental boeken die niet uitgebreider aan bod konden komen o.m. *Het Vlaamsche Konflikt en het Federalistische Beginsel* door Antoon Jacob (1921) en daarnaast (met twee fouten in de korte vermelding) van Konstantin Umansky⁸³ *Neue Kunst in Russland* (1914-1919), uitgegeven in Potsdam (1920). Die opsomming toont hoe ambitieus de plannen van Van Severen waren, en hoe moeilijk het was ze ten volle te realiseren. Dat had naast geld- en plaatsgebrek ongetwijfeld ook te maken met een tekort aan medewerkers.

Verder beantwoordde het aprilnummer volledig aan het opzet van *Ter Waarheid*: naast de al vermelde ‘Russische’ artikels bood het een zeer gevarieerd beeld, met aandacht voor politiek, literatuur, toneel en kunst in Noord-Nederland,⁸⁴ Engeland, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland, Bulgarije, Scandinavië, Amerika, Indië, Catalonië, Mexico. De sociaal-politiek getinte artikels besloegen ongeveer een derde van het tijdschrift. Maar opnieuw is het relevant de verhoudingen voor ogen te houden: het aprilnummer telt zestig pagina’s, daarvan gaan er vijf over Rusland (ter vergelijking: aan Catalonië worden twee pagina’s gewijd).

Dat Van Severen minder aandacht gaf aan de Russische revolutie ligt niet alleen aan zijn eigen evolutie, maar ook aan die revolutie zelf. In Rusland had een burgeroorlog gewoed, de internationale revolutie was niet doorgebroken, en de bolsjvieken stonden (ook als gevolg van hun eigen politiek) praktisch alleen voor de kolossale taak een nieuwe gemeenschap op te bouwen. Zoals eerder aangehaald, had het enorme land een grote achterstand in te halen. Lenin baseerde zich vooral op de vooralsnog even beperkte als prille arbeidersklasse, terwijl de overgrote meerderheid van de bevolking boeren waren. Dat beseftte hij heel goed, daarom kondigde hij onmiddellijk na de revo-

— 82 TW, 1922, III, p. 58-59. Verschenen in *De Stem*, 1922, d.1, pp. 382-384. Coster preeft “het schoone ver reikende manifest van den aanvang, dat waarschijnlijk A.J. Mussche opstelde”, “het fijne onderscheidingsvermogen en de geestdriftige menselijkheid der beide Redacteuren, A.J. Mussche en Joris van Severen”. Voor hem werd *Ter Waarheid* blijkbaar vooral door Mussche gedragen.

83 Antoon Jacob (1889-1947) was activist en zat in die periode gevangen (NEVB). Konstantin Aleksandovitsj Umanski (1902-1945), Russisch diplomaat, journalist, uitgever en kunstenaar, startte zijn loopbaan bij ROSTA, wat wellicht verklaart waarom hij zo jong een boek schreef over Russische avant-garde (o.m. over Tatlin en Kandinski), dat overigens nog steeds wordt geciteerd. ROSTA (Rossijskoë telegrafnoë Agentstvo), propagandagentschap vooral bekend van de ROSTA-plakaty, ontworpen door avant-garde kunstenaars als Vladimir Majakovski, Aleksandr Rodčenko en Dmitri Moor. Geïnspireerd door de *lubok*, het traditionele Russische prent met tekst, brachten zij, gesteund door Loenatsjarski en *Proletkult*, door middel van propagandaposters revolutionaire boodschappen naar het publiek (o.a. i.v.m. alfabetisering).

84 Nederland werd in *Ter Waarheid* vooral als Noord-Nederland aangeduid.

lutie (op 26 oktober 1917, volgens de huidige kalender 8 november) twee decreten af, *Dekret o mire* (Vredesdecreet) waardoor vrede zonder annexaties of herstelbetalingen mogelijk werd, en *Dekret o zemle* (Gronddecreet) waarbij de facto de massale bezettingen van gronden van landeigenaars, kloosters en overheid werden erkend.⁸⁵ Na de burgeroorlog was het voor de bolsjevieken van vitaal belang om het herstel zo snel mogelijk in te zetten, en daarom maakte Lenin de drastische keuze voor een *Nieuwe economische politiek*, de NEP, die ook internationaal heel veel weerklank en discussies veroorzaakte. Op het Xe Partijcongres (21 maart 1921) werd het oorlogscommunisme opgeheven en de vrije markt opnieuw toegelaten, alleen de zware industrie, het bankwezen, het transport en de buitenlandse handel bleven stevig in staatshanden. Het gevolg was een enorme bloei van het privé-initiatief en de vrije markt (waaraan Stalins Vijfjarenplannen een einde maakten).

In *Ter Waarheid* werd aan de gevolgen van die congresresoluties aandacht geschonken met de bespreking van twee artikels uit *The Nation: Het Communisme in een overgangstijdperk* en *De zegepraal van den Russischen boer*.⁸⁶ Bij de eerste analyse wees de anonieme recensent van *Ter Waarheid* erop dat de Britse premier D.L. George de nieuwe landbouwpolitiek "een bekentenis [vond] van de mislukking van eene socialistische economie", maar volgens *The Nation* ging het daar niet om. De bolsjevieken hadden, vanuit realistische overwegingen, de macht misbruikt, de democratie "misprezen, ja om zoo te zeggen verworpen" om hun "idealistische proefneming" te doen slagen, maar Lenins maatregel om de grond aan de boeren te laten, betekende nog geen vorm van (kapitalistisch) eigendom, er bleven "sovjet-hoeven" bestaan naast "communale" en "artjels".⁸⁷ Volgens de auteur was Lenin geen opportunist, maar iemand die in staat was tijdelijke toegevingen te doen om zijn doel te bereiken: "de heele russische landbouwstreek tot collectieve productie te organiseren".

Het tweede artikel poneerde dat het niet de bolsjevieken waren die de boeren hadden geleid, maar omgekeerd, de boeren hadden aan hen de beste verdedigers om hun "ware erf-vijanden", de landeigenaars, te verslaan. En nu had de boer gewonnen, eerst met het gronddecreet, dan met de NEP. Maar Lenin koesterde nog steeds illusies, hij dacht over een plan te beschikken om die "boerenstaat" naar het communisme te voeren, "een schitterend en doelmatig plan... op 't papier". In 1920 namelijk had hij het

85 Die bezettingen gebeurden al in augustus 1917, in de lange Russische traditie van boerenopstanden, waarvan de bekendste onder leiding van Stenka Razin (rond 1670) en Emiljan Poegatsjov (1774-1775).

86 TW, 1921, VII, pp. 394-396. De artikels dateren van 02 04 en 14 05 1921.

87 Artel: Russisch historisch samenwerkingsverband, semi-formele coöperatieve in verschillende economische sectoren zoals visserij, handel, bosontginning... Vanaf de 19de eeuw gestimuleerd door de SR, verdween die werkvorm praktisch onder Stalin. In de sovjettijd waren er sovchozen, waar iedereen in staatsdienst werkte en een loon ontving, en kolchozen, collectieve boerderijen, waar grond en opbrengst toebehoorden aan een (dorps)gemeenschap, die van de productie jaarlijks een bepaald percentage moest afstaan aan een vastgestelde prijs.

GOÉLRO-plan⁸⁸ gelanceerd, een belangrijke herstructurering van de Sovjeteconomie, vertrekkend van de totale elektrificatie van het land. Met de landbouwopbrengst van de NEP konden daarvoor buitenlands kapitaal en kennis aangetrokken worden. De (anonieme) auteur van *The Nation* concludeerde dat het buitenlandse kapitaal, dat de revolutie niet met geweld had kunnen vernietigen, nu een voet tussen de deur kon krijgen "met Lenin zelf als onbewust bondgenoot", maar: die kon dat gevaar pareren door te "antwoorden met in hun werkhuisen aan den Roer binnen te sluipen" en daar sociale onrust te stimuleren.

De NEP veroorzaakte internationaal beroering en ruzie onder linkse bewegingen. Uit *De Nieuwe Tijd* bracht *Ter Waarheid* fragmenten uit een (aanzienlijk langer) artikel van H. Roland Holst.⁸⁹ Daarin reageerde zij op de reacties van Nederlandse (en Duitse) links-communisten, die zich de échte voorhoede van het revolutionaire proletariaat waanden. In haar reactie somde zij een aantal politieke, economische, sociale en psychologische factoren op die het NEP-beleid verantwoordden, zoals de nooddrufte situatie waarin de Russische bevolking zich bevond en de militaire veiligheid van het nieuwe Rusland, en weerlegde ze het argument dat de revolutie in Europa door de (kapitalistische) participatie in Rusland ondermijnd werd. Ondanks alle fouten die Moskou had begaan, was die politiek volgens haar de goede en juiste tactiek voor de Internationale.⁹⁰

88 Acroniem van Gosudartsvennaja kommissija po elektrifikacii Rossii (staatscommissie voor de elektrificatie van Rusland). Het plan is ontwikkeld in 1920, in 10 tot 15 jaar moest een netwerk van 30 regionale elektriciteitscentrales gebouwd worden, om de industrialisatie mogelijk te maken. Het plan werd eind 1921 bekrachtigd door de regering. Het was een voorloper van Stalins Vijfjarenplannen. Na het einde van de Sovjettijd prijkte in centrum Moskou op de centrale aan de Moskva-rivier nog steeds Lenins slogan: 'Communisme = Sovjetmacht + elektrificatie van het hele land'.

89 *De Nieuwe Tijd, Revolutionnair-socialistisch halfmaandelijksch tijdschrift* (1896-1921), met als auteur of redacteur o.a. H. Roland Holst, Gorter, Pannekoek, kan beschouwd worden als de (kritische) spiegel van de sociaaldemocratische en communistische arbeidersbeweging in die periode. H. Roland Holst-van der Schalk (1869-1952) Nederlandse dichteres en socialiste. Vanaf 1896 lid van de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP, 1894-1964, dan PvdA) afgevaardigde bij de Ite Internationale. In 1911 stapte zij uit de SDAP en was een tijd partijloos. In 1915 richtte zij de Revolutionair Socialistische Vereeniging op, die een jaar later opging in de Communistische partij (CPN). In 1929 brak zij met de CPN en werd meer en meer religieus-socialist; Anton(ie) Pannekoek (1873-1960) Nederlands astronoom en marxistisch denker, bekend theoreticus van het radencommunisme; Herman Gorter (1864-1927) Nederlands dichter, medeoprichter van de Sociaal-Democratische Partij, de latere CPN.

90 TW, 1921, XI, pp. 523-526; *De Nieuwe Tijd*, 05 09 1921, pp. 524-541, volledige tekst in www.delpher.nl. In *Detskaja bolezni "levizny" v kommunisme* (De linkse stroming, een kinderziekte van het communisme - 1920) bekritiseerde Lenin scherp de Westerse marxisten, w.o. de Duitse (hoofdstukken 5-6-7). Gorter reageerde (in het Duits) in zijn brochure *Open brief aan partijgenoot Lenin* (1920, te consulteren in dbnl). *Ter Waarheid* ging hier niet op in.

Deze artikels in *Ter Waarheid* wezen op de belangstelling voor de behandelde thema's, maar ze werden nauwelijks becommentarieerd. Hetzelfde deed zich voor in een vroeger nummer, in de rubriek *Noord-Nederland* werd een artikel (met coupures) opgenomen uit *De Nieuwe Tijd*, geschreven door ingenieur Rutgers. Rutgers had Rusland in 1919 bezocht, zijn ervaringen werden pas in maart-april 1921 gepubliceerd, een jaar nadat hij ze had neergeschreven.⁹¹ Afkomstig uit een progressieve familie had hij na zijn studies meegewerkt aan de uitbreiding van de Rotterdamse haven, daarna was hij directeur openbare werken geworden in Nederlands Oost-Indië en in de Verenigde Staten leidde hij de Indische spoorwegmaatschappijen. Teleurgesteld in het kapitalisme was hij naar Rusland gereisd om met eigen ogen de veranderingen te zien. Wat Van Severen ongetwijfeld aangesproken moet hebben is de invalshoek van het artikel, *De intellectuelen en de Russische revolutie*, maar het is niet duidelijk wie de titel en de fragmenten heeft gekozen.⁹² Rutgers analyse was lucide, kritisch, waarschuwend, maar zij hield geen veroordeling in. Hij schreef dat de nieuwe maatschappij in elende geboren werd, niet in overvloed, en dat het kapitalisme pas na een hevige strijd baan zou ruimen. In die klassenstrijd was de houding van de intelligentsia als groep eerder afwijzend, ook studenten en middenstand hadden het moeilijk om zich aan hun burgerlijke denkwijze te ontworstelen. Paradoxaal genoeg had de proletarische cultuur die intelligentsia nodig, terwijl haar doel uiteindelijk was hun burgerlijke cultuur te vernietigen. Aangezien het westerse proletariaat nauwelijks steun bood in de wereldwijde reuzestrijd tegen "*het monopolie van het kapitaal en de geest*", moesten de Russische revolutionairen wel een beroep doen op de intelligentsia. Maar, waarschuwde Rutgers, zij moesten zelf de controle behouden, onverzoenlijk en zonder compromissen, wantrouwig ook tegenover hen die wilden helpen. Bovendien moesten zij er zich van bewust zijn dat zij in dat proces een enorme bureaucratie zouden moeten bestrijden, de oude én de nieuwe.

In *Ter Waarheid* leverde dat een interessant, vrij lang artikel van bijna vier pagina's op, echter zonder enig commentaar, en bovendien omringd door zeer diverse bijdragen. Een tiental pagina's verder in datzelfde nummer stond een recensie van een pagina te lezen over het pas verschenen *Drei Monate in Sowjet-Russland* (1921), "*een merk-*

_____ 91 TW, 1921, V, pp. 286-289. Sebald Justinus Rutgers (1879-1961), Nederlandse communist, vooraanstaand man in de Komintern. Van 1922 tot 1926 had hij de leiding over de ontwikkeling van de *Avtonomnaja industrialnaja kolonija Kuzbass (AIK)*, een industrieel-economisch experiment tijdens de NEP, waarbij 653 buitenlanders (uit meer dan 30 landen, vooral Amerikaanse leden van de *Industrial Workers of the World*) met 5000 Russen lokale koolmijnen uitbouwden, zorgden voor elektrificatie en infrastructuur. De huisvesting die zij realiseerde, vormde de basis voor de stad Kemerovo. Het experiment was geslaagd, maar werd op het einde van de NEP op 01-01-1927 opgedoekt. Zie o.m. J.F. Landau, *Wir bauen den großen Kuzbass!* - *Bergarbeiteralltag im Stalinismus 1921-1941*, Stuttgart, 2012; H. Olink, "Sebald Rutgers (1879-1961): Nederlands ingenieur in de Sovjet-Unie", in: *Historisch Nieuwsblad*, nr. 1, 2014.

92 Rutgers publiceerde de brochure *Uit Sowjet-Rusland - 25 September 1918-15 October 1919* - Deel 1, Amsterdam, 1920, 31 pp. TW heeft zich gebaseerd op de publicaties van 1 maart en 5 april 1921 in *De Nieuwe Tijd*.

waardig boek" van Arthur Holitscher.⁹³ De (anonieme) recensent verbaasde zich over Holitschers stellingname dat hij de Sovjetunie als een "zielstoestand" wou beschouwen en "daarom on-kritisch en on-politisch". Voor Holitscher was de nieuwe staatsvorm geen oorzaak, maar een "sekundaire uitwerking van primaire zielstoestanden". Volgens hem kon kritiek op het bolsjevisme ons niet vooruithelpen, alleen beschrijven en begrijpen kon dat. De recensent besprak voornamelijk het hoofdstuk over *Proletkult*, maar hij steeg niet uit boven het niveau van anekdotiek, zijn toon was overigens nogal ridiculiserend, zoals ook uit de slotzin bleek: "Mij schijnt de schrijver ook dit te hebben aange-toond: bolchewisme als speciaal russische toestand en volkomen vreemd aan de geestesge-steldheid van West-Europa". Daarop volgde een lang artikel van Spengler,⁹⁴ die vaker en ook uitvoeriger in *Ter Waarheid* aan bod zal komen. In dat meinumner werden zestien pagina's aan hem gewijd, over Rusland gingen amper een vierde daarvan. In het juli-nummer bleef het bij maar twee pagina's (op 36), met name over de NEP-politie.

Enkele maanden later bracht *Ter Waarheid* een bijdrage van Maurits Wagenvoort (die in *De Nieuwe Gids* het Buitenlands overzicht verzorgde). Daarin besprak hij (met uit het Duits vertaalde citaten) een artikel van Max Harden over "het Rusland der hongerdagen" dat niet in de steek gelaten mag worden.⁹⁵ Maar Harden betwijfelde of liefdadigheid een oplossing zou bieden, de Russen moesten zelf bepalen wat ze wilden: communisme, kapitalisme, boerendemocratie of tsarisme. Wat hij vaststelde, was dat (dankzij de NEP) vanuit de hele wereld uitrusting toestroomde. Als het mondiale kapitaal kon samenwerken tijdens de oorlog, waarom zou het dat dan nu niet doen in vredetijd, uit eigenbelang (een optimalere afzetmarkt en bovendien een mogelijke arbeidsmarkt voor het surplus aan werkkrachten)? Wagenvoort vond die piste de moeite waard. Verder formuleerde hij de bedenking dat, los van de gruwelberichten en hun waarheidsgehalte, de Russen in de diepste ellende zaten, terwijl Europa en Amerika in de roes en de overdaad van de *Roaring Twenties* dansten. *Ter Waarheid* nam in 1922 integraal de *Oproep aan vereenigingen van intellectuelen tot hulp voor de Russische hongerslijdenden* op, daarbij verwijzend naar Harden en zijn uitspraken over de "hongerdagen", veroorzaakt door oorlog, burgeroorlog, een kapotte economie, een ongeziene droogte, die op haar beurt weer leidde tot opstanden en stakingen. Die oproep kwam van een Nederlands comité, voorgezeten door H. Roland Holst, en was ondertekend

93 TW, 1921, V, pp. 286-287. Arthur Holitscher (1869-1941) Hongaars-joods schrijver, essayist, schrijver van reisverhalen, pacifist en medewerker van het satirisch tijdschrift *Simplicissimus*. Zijn boek over Rusland werd in 1933 verbrand. Hij emigreerde naar Parijs, dan naar Genève waar hij volkomen berooid stierf.

94 TW, 1921, V, pp. 297-308. *Ter Waarheid* besprak (met veel Duitse citaten) Spenglers artikel *Pessimisme?* uit *Die Preussische Jahrbücher* (april 1921). Oswald Spengler (1880-1936) Duits geschiedfilosoof en cultuurhistoricus. Het eerste deel van *Der Untergang des Abendlandes* (De ondergang van het Avondland) werd gepubliceerd in de zomer van 1918 (en door hem gerevisieerd in 1922), het tweede deel in 1923, met als ondertitel *Perspectieven van de Wereldgeschiedenis*. Zijn werk werd al in het 1ste TW-nummer vermeld, daarna herhaaldelijk en uitvoerig besproken.

95 TW, 1921, X, pp. 473-474. Max Harden (1861-1927), Duits publicist, acteur en criticus, uitgever van *Die Zukunft* (1892-1922).

door een flink aantal Nederlandse auteurs en kunstenaars. Hij kwam er in navolging van Gorki's oproep aan de wereld (in juli 1921), waarop het Rode Kruis reageerde, maar het slaagde er niet in officiële steun te krijgen. Als reactie daarop kwamen er o.m. in Engeland, Amerika en ook in Nederland privé-initiatieven op gang. Meer dan de oproep afdrucken deed *Ter Waarheid* niet.⁹⁶

Globaal genomen was het vrij duidelijk dat Van Severens interesse voor het bolsjevisme bijna volledig was verdwenen. In de revolutionaire naoorlogse sfeer was zijn focus verschoven naar het socialistisch-anarchistische gedachtegoed in West-Europa, vooral naar dat van de christen-socialisten. In de evolutie naar een eigen ideologie zou dat socialisme minder botsen met zijn katholicisme.

MODERNISTISCHE CULTUUR

Kreeg Rusland dan geen aandacht meer? Jawel, maar niet langer op politiek vlak, het revolutionaire Rusland kwam nu vooral ter sprake op het vlak van cultuur. In *Ter Waarheid* werden regelmatig bijdragen opgenomen over Russische moderne dans en muziek. Van de avant-garde kunstenaars die met Loenatsjarski en *Proletkult* samenwerkten kwam alleen Kandinski aan bod, meer bepaald via Duitse kunsttijdschriften die in *Ter Waarheid* werden besproken.⁹⁷ Zo werd hij zeer terloops en indirect vermeld in *Der Sturm*. Een jaar later kreeg hij een vrij positieve alinea in de bespreking van drie tentoonstellingen van hedendaagse kunst in Berlijn.⁹⁸

Meer aandacht ging naar muziek. In mei 1921 schreef Mussche enthousiast over het muzikale leven dat na de revolutie opnieuw bloeide. Het winterseizoen 1920 in Moskou was "buitengewoon schitterend", met verschillende cycli gewijd aan Franse en Duitse meesters, en vooral Russen: Pjotr Tsjajkovski, Ilja Glazoenov, Aleksandr Skrjabin en

— 96 TW, 1922, IV, pp. 87-88. Bij de ondertekenaars waren Coster en Havelaar van *De Stem*, maar *Ter Waarheid* publiceerde geen enkele verwijzing naar artikels uit *De Stem* over de hongersnood, o.a. 'Doode zielen' van J. Welders, in: *De Stem*, jg. 2, 1922, pp. 16-34.

97 Lenin had een burgerlijke, negentiende-eeuwse smaak, maar gedoogde de modernistische georiënteerde *Proletkult*. Na zijn dood kreeg de avant-garde het steeds moeilijker. Vele kunstenaars emigreerden, werden vervolgd of pleegden zelfmoord. Gorki, die voor de intelligentsia in het algemeen en de kunstenaars in het bijzonder opkwam, werd door Lenin in 1921 met aandrang aangemaand de Sovjetunie 'om gezondheidsredenen' te verlaten. Lenin beseftte dat hij zelfs de 'stormvogel' Gorki niet zou kunnen blijven beschermen tegen Stalin en co.

98 Vasili Kandinski (1866-1944) Russisch-Frans kunstschilder en graficus. In 1896 trok hij naar München, waar hij in 1910 *Der Blaue Reiter* oprichtte samen met Franz Marc. Hij was een van de grondleggers en theoretici van de abstracte kunst. Toen WO I uitbrak ging hij naar Moskou, waar hij na de revolutie mee aan de basis lag van de Russische academie voor kunstwetenschappen en het beroemde VCHUTEMAS. In december 1921 keerde hij terug naar Duitsland en werd professor in Bauhaus (Weimar en Dessau). In 1933 moest hij Duitsland verlaten en vestigde zich in Frankrijk. TW, 1921, III, p. 197 in *Der Sturm*; bespreking door Naudts in TW, 1922, VIII-IX, p. 199. Frans Naudts (1897-1945) kon tijdens de oorlog dankzij de Flamenpolitiek zijn ingenieurstudies voortzetten in Gent, in 1918 behoorde hij tot het twintigtal studenten dat kon afstuderen in Göttingen. Hij kreeg de Duitse nationaliteit en werd al bij het begin een vurig Hitleraanhanger.

Igor Stravinski. Daarna haalde Mussche het artikel (met Franse citaten) aan van de geëmigreerde Rus Boris de Schloezer,⁹⁹ die enthousiast was over de toenmalige generatie Russische componisten die in Frankrijk quasi onbekend waren, zoals Sergej Tanajev, Nikolaj Mjaskovski, Sergej Prokofjev, Michail Gnesin en Arthur Lourié. Hij vond dat vreemd omdat hun muziek heel Europees klinkt en toch, zonder “*le parfum du terroir, l'enchantement oriental*”, Russisch blijft.¹⁰⁰ Zijn artikel over het muzikale seizoen 1922-1923 werd in *Ter Waarheid* integraal overgenomen. Daarin toonde hijzelf enigszins verbaasd over het succes van Moesorgski's *Chovansjtsjina* bij een publiek dat niet vertrouwd was met het thema van de Russische Oudgelovigen,¹⁰¹ maar hij werd lyrisch bij de première van Stravinski's *Les Noces* in de uitvoering van *Les Ballets Russes* van Sergej Djagiljev.¹⁰²

Dat samengaan van modernistische stromingen waarbij muziek, kunst en dans tot een harmonisch geheel versmolten, kreeg veel aandacht in *Ter Waarheid*. Mussche schreef in 1921 een uitgebreid artikel over die combinatie in zijn bijdrage over Isadora Duncan voor het *Gedachtenleven in Vlaanderen*.¹⁰³ “*In dezen Breugheliaanschen tijd van*

— 99 Boris Fjodorovitsj Sjljozer (1881-1969) in Belarus geboren, uit een Duitse familie. Russisch schrijver, musicoloog en vertaler. Na zijn muzikale opleiding heeft hij in Brussel filosofie gestudeerd, daarna werd hij Russisch correspondent voor een Belgische krant. In 1921 naar Frankrijk geëmigreerd. Hij was medewerker van NRF, schreef monografieën over Skrjabin (zijn schoonbroer), Stravinski, Bach en vertaalde werk van Gogol, Ljeskov, Tolstoj, Dostojevski, Tsjechov, Boenin en Rozanov.

100 TW, 1921, V, p. 314, het artikel van de Schloezer kwam uit *La Revue musicale* (1920-heden).

101 TW, 1923, VI, pp. 241-246; Modest Moesorgski (1839-1881) Russisch componist, zijn werk is sterk beïnvloed door de Russische volksmuziek. Aan *Chovansjtsjina* begon hij in 1872, het werk was niet voltooid bij zijn dood en werd postuum opgevoerd in de bewerking van Rimski-Korsakov. In 1913 bracht Djagilev in Parijs het origineel, bewerkt door Ravel en Stravinski, uitgevoerd door *Les Ballets russes* en de bas Fjodor Sjalgjin. De handeling speelt zich af eind 17de eeuw, tijdens de diepe crisis tussen ‘traditioneel’ en ‘modern’, zowel in de regering als in de orthodoxe kerk. De *starovery* (Oudgelovigen) weigerden alle modernisering in hun geloof en in hun dagelijkse leven (cf. de *duchobory*, geëmigreerd naar Canada met de steun van o.m. Tolstoj en Kropotkin, en de Amish in de VS).

102 TW, 1923, VI, pp. 241-246; Stravinski en Djagilev kregen de meest uitgebreide en positieve recensie (244-246). Sergej Djagilev (1872-1929), Russische impresario, een van de oprichters van de Peterburgse kunstenaarsbeweging *Mir Iskoestva* (met Lev Bakst en Aleksandr Benoea). Hij introduceerde de Franse impressionisten en de moderne Franse muziek in Rusland, omgekeerd bracht hij de Russische kunst en opera naar Parijs. Hij richtte het balletgezelschap *Les Ballets Russes* op in 1909 dat 20 seizoenen lang wereldwijd een totaal nieuwe, toonaangevende aanpak zou brengen, op choreografisch, muzikaal, scenografisch en decoratief vlak. Djagiljev werkte bijna uitsluitend met Russische dansers en kunstenaars, met Stravinski, Prokofjev en modernistische Franse componisten. Zie ook TW, 1922, VI, p. 136: recensie van E.L.T. Mesens (1903-1971) van enkele werken van Stravinski en *Les Ballets Russes*.

103 TW, 1921, VI, pp. 321-324. Taal en toon zijn gedateerd en vrij gezwollen. Isadora Duncan (1877-1927) Amerikaanse danseres, een van de grondleggers van de moderne dans. Zij bracht haar jeugd door in Groot-Brittannië, daarna woonde ze in West-Europa en Rusland. Duncan was zeer vrijgevochten en inspireerde vele componisten en kunstenaars. In Europa stichtte zij verschillende

caricaturale menschjes, die hinken en kruipen door de dagen” was de danseres Duncan voor hem “*een koninklijke belofte*”, zij bootste de werkelijkheid niet na, wat in klassieke dans wel het geval was, maar met natuurlijke, soepele gebaren bracht zij “*een drama van rythmiek en mimiek*” waarmee ze de innerlijke drang van de mens tot dansen belichaamde. In zijn conclusie schreef Mussche dat de modernisten de “*kunsten [wilden] vergeestelijken (...) tempels bouwen, die een brandend summa van plastische kunsten zijn, en ze dan vullen met muziek*”, waarbij hij de verwantschap onderstreepte van Duncan met *Les Ballets Russes*, met Djagilevs dansers-choreografen Michail Fokin en Vatslav Nizjinski, en met Stravinski.

In ieder nummer van *Ter Waarheid* kregen kunst en muziek, net als literatuur, veel aandacht, ook de modernistische die inherent deel uitmaakte van de “*summa van het moderne bewustzijn*”, precies volgens het concept van Van Severen. De (beperkte) aanwezigheid van Russische kunst en muziek is vrij evident in die brede waaier en zegt niets over zijn voorkeuren. Eén bijdrage van Van Severen sprong er evenwel uit: zijn extatische lofzang op de Russische danseres Ida Rubinstein in het voorlaatste *Ter Waarheid*-nummer.¹⁰⁴ Van Severen had in Brussel haar voorstelling *Le martyre de saint Sébastien* gezien, ‘*beelden der heidensche en der jong-katholieke mystiek*’ die (ook hem) tot tranen toe bewogen. Het ballet was voor haar geschreven door een idool van Van Severen, d’Annunzio, op muziek van Debussy, in de choreografie en decors van sterren van *Les Ballets Russes*.¹⁰⁵ De openingszin geeft al aan hoe hij in de ban was van die “*verfijnde mooie vrouw (...) een verleidelijk schouwspel van mysterieus-inwerkende loutering; een fel innemende prikkel tot beschaving*”. En zoals de opwindende Rubinstein naar extase danste, steeg ook zijn discours crescendo en citeerde hij (in het Frans) hele strofen uit de verzen die zij, “*de verbijsterende schoonheid van een androgyne*”, sinderend “*psalmodieert op het rythme van de figuren*”.

dansscholen voor meisjes, in 1921 een in Moskou, gestimuleerd door Loenatsjarski. Duncan was een tijdje getrouwd met de veel jongere Russische dichter Sergej Jesenin. Duncan en enkele van haar volgelingen kwamen ook nog aan bod in TW, 1922, I, p. 20.

104 TW, 1924, IV, pp. 227-231. Getekend George Van Severen. In de laatste, onvoltooide jaargang liep het helemaal fout met de nummering en paginerings, het 1ste nr. bevatte dec. 1923-jan. 1924, het 4de april-mei (dat verklaart zijn datering ‘21 05 24’), juni was het laatste. Ida Rubinstein (1885-1960) Russisch-joodse ballerina, choreografe, actrice en mecenas uit de *belle époque*. Al vroeg door Djagilev geëngageerd verliet zij de groep in 1911 en richtte haar eigen gezelschap op. Zij gaf o.m. opdrachten aan Debussy, Stravinski en Ravel (Boléro, 1928).

105 *Le Martyre de saint Sébastien*, in Rubinsteins opdracht geschreven in 1910-1911 door Debussy, op een tekst van d’Annunzio, choreografie van Michail Fokin (1880-1942), met decors en kostuums van een andere coryfee van *Les Ballets Russes*, Lev Bakst (1866-1924). Oorspronkelijk duurde het ballet, met zang en recitatieven, bijna 5 uur, later werd in concert de partituur ingekort. De première veroorzaakte grote ophef, de aartsbisschop van Parijs verbood de katholieken naar de voorstelling te gaan, omdat “*een halfnaakte Russisch-joodse vrouw er een vroeg-christelijke heilige voorstelde*”. Die banvloek (en de duur...) hebben ervoor gezorgd dat het geen groot succes werd.

^ Het door Bakst ontworpen kostuum voor Ida Rubinstein voor haar vertolking van saint Sébastien. [Wikimedia Commons]

Over een totaal ander muzikaal register gingen de bijdragen van René Gaspar, die tijdens de oorlog krijgsgevangen was in Soltau, het grootste Duitse krijgsgevangenenkamp. Samen met een oud-strijdmakker had hij de volksliederen opgetekend die de Russische krijgsgevangenen zongen. In *Ter Waarheid* zijn ze opgenomen met muziek, vertaling en informatie over de regio, de geschiedenis, de teneur... en een (vertaalde) bibliografie.¹⁰⁶ Interessante bijdragen, nu eens niet over de hogere cultuur, maar even waardevol vanuit het perspectief van *Landeskunde*.

In het rijke literatuuraanbod van *Ter Waarheid* zijn de Russische auteurs echter bijna volledig afwezig. Slechts twee contemporaine dichters kregen aandacht, Aleksandr Blok en Sergej Jesenin. Enkele weken na de dood van Blok nam *Ter Waarheid* een (vertaald) artikel over van de Schloezer, gevolgd door een vroeg symbolisch-mystiek gedicht (1907) en Bloks beroemde *Skify* (De Scythen - 1918).¹⁰⁷ Ongetwijfeld zal dat Van Severens aandacht getrokken hebben, die poëzie sloot naar inhoud en beeldtaal perfect aan bij thema's die ook hem bezighielden. Blok was bereid de bolsjevistische revolutie te volgen, maar in zijn visie moest het een intellectuele en ethische revolutie worden. Ruslands missie was mystiek en *slavofiel*, het moest zich door lijden (zoals Christus) vernieuwen. Die filosofie drukte hij al uit in 1907, en wellicht nog meer in het bekende *Dvenadsat* (De twaalf - 1918), een van de eerste gedichten over de revolutie, waarin twaalf soldaten in een sneeuwstorm schietend en slaand door Petrograd trekken, en in de laatste strofe zien de soldaten vóór zich Christus lopen. Tot heden wordt erover gediscussieerd of Christus zijn twaalf apostelen leidt, of uiteindelijk door hen neergeschoten zal worden. In *Skify* riep Blok het oude Europa op de Scythen - symbool voor de Russen - in hun revolutie niet in de steek te laten, want zij waren de buffer die de Mongoolse horden kon tegenhouden. Wilde Europa hen niet als broeders, kameraden tegemoet treden, dan zou de "sfinx" Rusland haar Aziatisch gezicht tonen. Die thematiek, de tegenstelling *Oosten is chaos* versus *Westen is orde* kwam vaak aan bod in *Ter Waarheid*, vooral wanneer Spengler een leidraad werd bij de ontwikkeling van Van Severens ideologie.¹⁰⁸

106 TW, 1922, V, pp. 98-106; VIII-IX, pp. 185-191; XI, pp. 235-242. René Gaspar (1893-1958) Belgisch taalkundige en activist.

107 Als auteur van het artikel uit NRF van oktober 1921 werd foutief 'de Schloerer' vermeld. TW, 1921, X, pp. 481-483. Aleksandr Blok (1880-1921) Russisch dichter, met Andrej Belyj de belangrijkste dichter van de tweede generatie Symbolisten. Hij stond onder de invloed van Solovjovs filosofie, wat weerspiegeld wordt in zijn eerste bundel *Stichi o Prekrasnoj Dame* (Gedichten over de Schone dame), mystiek-erotische verzen over *das ewig weibliche*, nu eens Maria (westerse mystiek) dan weer de goddelijke wijsheid Sofia. Na zijn verwelkoming van de revolutie was Blok ontgoocheld door het geweld en de burgeroorlog. Gorki intervenueerde om de zieke en door scorbuut verzwakte dichter een visum te bezorgen zodat hij in het buitenland verzorgd kon worden, maar het was al te laat. In het vorige nummer had *Ter Waarheid* over Blok een kort (antisovjet) berichtje overgenomen uit NRC (TW, 1921, VIII-IX, p. 445).

108 Spengler was een van de belangrijkste woordvoerders van de *Konservative Revolution*, samen met Arthur Moeller van den Bruck (1876-1925). De *Konservative Revolution*, gedragen door Duitse intellectuelen, was tegen de Verlichting en het daaruit voortvloeiende liberalisme en mar-

Het artikel over Jesenin is van Franz Hellens en overgenomen uit *Le Disque Vert* (in het Frans, met coupures).¹⁰⁹ Hellens begon met een uitgebreide biografie, geïllustreerd met verzen. Hij vergeleek Jesenin met Verhaeren, maar vond hem minder cerebraal, instinctief, wat de vertaling van zijn gedichten een bijna onmogelijke opdracht maakt. Als Majakovski geboren is uit de revolutie, is Jesenin geboren uit zowel het oude als het nieuwe Rusland, schreef Hellens, en besloot: "*La nature aurait pu faire de lui un bandit; elle en a fait le plus grand poète actuel de la Russie*".¹¹⁰

Van de avant-garde kunstenaars en auteurs uit die periode zouden weinigen in Rusland op dezelfde manier actief kunnen blijven. In *Ter Waarheid* zijn enkelen van hen aan bod gekomen, maar het is onduidelijk of dat een keuze was van Van Severen, of van de medewerkers, één enkele uitzondering niet te na gesproken, met name Ida Rubinstein, kregen ze geen expliciete aandacht van hem. Zoals tijdens de oorlog bleef zijn 'Russische' bewondering, zoals nog zal blijken, beperkt tot de religieuze, conservatieve Dostojevski.

DE UTOPISCHE INTERNATIONALE VAN DE INTELLIGENTSIA

In de naoorlogse chaos was Van Severen niet de enige die zocht naar een nieuwe wereldordening. Na het oorlogstrauma bracht het geloof in een utopie internationaal jonge mensen bijeen die elkaar in andere omstandigheden nauwelijks zouden vinden. Ook in België zag het er even naar uit dat idealisten van uiteenlopende pluimage, antimilitaristen, communisten, Vlaams-nationalisten, expressionistische avant-garde-kunstenaars, samen éénzelfde doel konden bereiken.

xisme. Zij was een van de drijvende krachten achter de Duitse Dostojevski-rage. In die context komt Moeller van den Bruck herhaaldelijk aan bod in M. Brolsma, *Het humanitaire moment [...]*, pp. 142, 147, 154, 157, 166 en 234.

¹⁰⁹ Franz Hellens (1881-1972) Belgisch schrijver, essayist en kunstcriticus. In de 1920-er jaren richtte hij verschillende tijdschriften op die elkaar soms aflostten, zoals *Signaux de France et de Belgique*, *Écrits du Nord...* en het belangrijkste *Le Disque Vert* (vanaf 1922). Hellens was getrouwd met een Russin, hij kende Rusland goed en was bevriend met heel wat schrijvers, o.a. Gorki, Ilja Êrenburg, Nabokov. In een vorig nummer bracht *Ter Waarheid* een artikel van Hellens over de relatie van literatuur in de (Franse) film (uit *Signaux de France et de Belgique* - TW, 1922, VIII-IX, p. 200). Hellens (en *Le Disque Vert*) kreeg lovende woorden in het voorwoord op *Tooneel te Parijs* - TW, 1923, III, p. 144.

¹¹⁰ TW, 1922, XI, pp. 232-234. Sergej Jesenin (1895-1925), een van de bekendste Russische dichters van de zoste eeuw. Hij was een vertegenwoordiger van de zgn. 'nieuwe plattelandspoëzie' (hij was een boerenzoon), na studies in Moskou trok hij naar Petersburg waar hij Blok en Belyj leerde kennen. Jesenin was snel teleurgesteld door de revolutie. Rond 1918 was hij een van de stichters van de *imaginisten*, overtuigd van het belang van het beeld als poëtisch fundament, meer dan de inhoud. In 1922 trouwde hij met Isadora Duncan, hij was toen al alcoholicus. Uiteindelijk pleegde hij zelfmoord.

Maar net als bij zijn russofilie was Van Severens zgn. 'linksheid' allereerst gebaseerd op literaire bronnen. In april 1917 las hij enthousiast Barbusse¹¹¹, twee jaar later was hij in de ban van *Clarté*, de Franse vredesbeweging van marxistische intellectuelen waarvan Barbusse de oprichter was.¹¹² Barbusse verzamelde rondom zich de *fine fleur* van de Europese intelligentsia (waaronder vooral Fransen), bij de ondertekenaars van het manifest bevonden zich onder meer Georg Brandes, Stephan Zweig, Georges Duhamel, Jules Romains, René Schickele, Upton Sinclair, H.-G. Wells en de Belgen Georges Eekhoud, Edmond Picard en Paul Colin.

Het tweede baken van de beweging was Romain Rolland¹¹³, hij was een generatie ouder en had al bij het begin van de oorlog zijn pacifistische oproep *Au-dessus de la mêlée* gepubliceerd (22 09 1914). In tegenstelling tot Barbusse kwam hij maar sporadisch voor in Van Severens oorlogsdagboeken (in december 1915 en januari 1916). In de latere dagboeken en *Ter Waarheid* was hij prominenter aanwezig.¹¹⁴ Blijkbaar voelde Van Severen zich toch meer aangesproken door Rollands standpunten en diens manifest *Déclaration de l'indépendance de l'Esprit* (1919).¹¹⁵ Daarin riep Rolland alle *Travailleurs de l'Esprit* over de hele wereld op om samen te werken zodat de "geest" niet meer verraden kon worden door de "egoïstische belangen" (verdedigd door politiek, staat of klasse) die Europa hadden verzwakt en vernederd. Ook dat manifest kreeg zowel in Frankrijk als over de hele wereld de steun van prominente wetenschappers en kunstenaars, velen hadden trouwens beide manifesten ondertekend.¹¹⁶ Maar terwijl

111 Henri Barbusse (1873-1935). Diens eerste roman *L'Enfer* (1908) besprak Van Severen uitvoerig met Mrs. Katia Innes-Taylor (OD 29 04 en 17 05 1917). In 1919 noteerde in zijn dagboek dat *De Hel* (vertaling van *L'Enfer*) verboden werd in o.m. België (D 1919, *JVSG*, *jb.* 14, p. 56, 13 en 14 06 1919). In die periode kocht hij ook Barbusses bekende oorlogsdagboek *Le Feu* (1916), dat hij blijkbaar eerder in handen had gehad (OD 18 02 1917).

112 Voluit *Ligue de Solidarité intellectuelle pour le Triomphe de la Cause internationale* (1919). De naam werd ontleend aan Barbusses antimilitaristische roman *Clarté* (1919) en ook gebruikt bij het tijdschrift dat hij leidde van 1919 tot 1923. Van Severen kocht de roman en had hem de volgende dag al uitgelezen. (D 1919, *JVSG*, *jb.* 14, pp. 81, 30 09 en 01 10 1919).

113 Romain Rolland (1866-1944), Frans schrijver, Nobelprijswinnaar en pacifist. Bij het uitbreken van de oorlog was Rolland in Zwitserland, waar hij in exil bleef. *Au-dessus de la mêlée* werd gepubliceerd in *Le Journal de Genève*, een jaar later verscheen er een bundel artikels onder dezelfde naam. Hij kende persoonlijk Lenin, Trotski, Gorki, maar gruwde van de gewelddadige uitwassen van de revolutie. In het interbellum weigerde hij het sovjetcommunisme af te vallen omdat hij een nog grotere afkeer had van de fascisten en niet door hen misbruikt wou worden, tot de Moskouse showprocessen (1936-1938) en het Hitler-Stalinpact (1939) hem deden besluiten zich verder te onthouden van elke politieke activiteit.

114 Van Severen las in 1920 o.m. Rollands 'roman fleuve' *Jean Christophe* (1902-1912) en *Les Précurseurs* (1919, vervolg op *Au-dessus de la mêlée*).

115 In het socialistische dagblad *L'Humanité*, 26 06 1919. De tekst is terug te vinden op fr.wikisource.org.

116 O.a. Einstein, Rabindranath Tagore, Benedetto Croce, Bertrand Russell, Selma Lagerlöf, Heinrich Mann, Stefan Zweig, Fritz von Unruh, van Eeden... Bij de Belgische ondertekenaars o.a. Paul Colin, Georges Eekhoud, Fernand Khnopff, Frans Masereel, Henry van de Velde, Jacques Mesnil en Edmond Picard.

Barbusse snel evolueerde naar een militant communisme, bleef Rolland consequent bij zijn pacifistische, humanitaire standpunten. Het oorspronkelijke pluralisme van de *Clarté*-beweging deemsterde weg, waardoor het eind 1921 al tot een breuk kwam tussen *Clartéïsten* en *Rollandisten*.¹¹⁷ Vele ondertekenaars van het *Clarté*-manifest en de *Déclaration* van Rolland kwamen in *Ter Waarheid* voor, zowel om hun literaire als maatschappelijke betekenis.

Er waren nog meer initiatieven, maar door zijn politiek neutrale opstelling slaagde Rolland er beter in om internationaal verschillende stromingen met elkaar te verbinden. Een van de ondertekenaars van de *Déclaration* was zijn vriend Van Eeden, die zich ook al had ingespannen om de Europese intellectuelen tot rede te brengen o.m. met zijn *Offener Brief an unsere deutschen Freunde* (06 09 1914), en zijn rubriek *Internationale tribune* in het links-liberale weekblad *De Amsterdammer*.¹¹⁸ Net als de rest van Europa onderging Nederland, – geen oorlogsgebied, – een beschavingscrisis en droomde van een culturele regeneratie na de oorlog. Daarbij speelde de humanitaire beweging een voortrekkersrol, een non-conformistische, cultuurkritische beweging met een breed spectrum van religieus geïnspireerde groeperingen, w.o. socialisten, anarchisten en andere wereldverbeteraars. Net als de *Clartéïsten* en *Rollandisten* zouden ook de Nederlandse gelijkgestemden van de humanitaire beweging Van Severens aandacht trekken, zoals H. Roland Holst¹¹⁹ of Coster en andere medewerkers van het tijdschrift *De Stem*.

Wat België betreft, was Colin wellicht de invloedrijkste *Clartéïst*. Als mede-ondertekenaar startte hij in het najaar van 1919 een Belgische *Clarté*-sectie,¹²⁰ en hij was oprichter en hoofdredacteur van *L'Art libre* (1919-1922), het in *Ter Waarheid* vaakst geciteerde tijdschrift. Voor Van Severen was het “*ver-uit het beste tijdschrift dat in België en een der allerbeste die in Europa verschijnen (...) hoewel we niet heelemaal de idealen deelen (...) begroeten wij het met warme genegenheid en oprechte bewondering*”.¹²¹

117 De polemiek Barbusse - Rolland kwam ruim aan bod in *Ter Waarheid*, evenals de reacties en steunbrieven voor Rolland. TW, 1922, V, pp. 112-120.

118 Frederik van Eeden (1860-1932) Nederlands auteur, arts en wereldverbeteraar. Bevriend met Kropotkin werd hij rond 1900 anarchist en poogde in de kolonie Walden zijn utopisch-socialistische opvattingen te concretiseren. In haar laatste hoofdstuk *Het verraad van de intellectuelen en de verdediging van het humanisme* schetst Brolsma hoe verdeeld de Europese intellectuelen waren tijdens de oorlog, en hoe *Clartéïsten*, *Rollandisten* en hun geestesgenoten poogden tot verzoening te komen en zo bij te dragen tot het Europese herstel, daarin geeft zij bijzondere aandacht aan Van Eeden. M. Brolsma, *Het humanitaire moment [...]*, pp. 168-204; pp. 174-179.

119 *Ter Waarheid* publiceerde verschillende gedichten van haar (TW, 1921, VI, p. 329, TW, 1922, XII, p. 263) en een artikel van Mussche over haar poëzie (TW, 1922, VI, pp. 121-124).

120 Paul Colin (1895-1943). In de discussie tussen *Clartéïsten* en *Rollandisten* koos hij voor *l'indépendance de l'Esprit*, hoewel de banden met de *Clarté*-beweging op cultureel vlak niet helemaal doorgesneden werden. Colin evolueerde uiteindelijk naar rechts belgicisme en werd als intellectueel collaborateur door het communistisch verzet vermoord.

121 Lofzang in TW, 1921, I, pp. 48-49. Besprekingen van *L'Art libre* en artikels van Colin o.m. in TW, 1921, III, pp. 160-162, IV, pp. 228-231, V, pp. 284-285, VI, pp. 328; 1922, I, pp. 12-13. Van Severen

^ Schrijver Romain Rolland op het balkon van zijn woonst in Parijs, 1914.
[Wikimedia Commons]

De invloed van de internationale pacifistische stromingen manifesteerde zich ook in het tijdelijke samengaan van (sommigen binnen) de Vlaamse beweging en de arbeidersbeweging, met aan het hoofd enkele avant-garde-groepjes aan de rand van het Vlaamsche Front, zoals de *Universeele Humanistische Vereniging* (UHV), de Vlaamse *Clarté*-afdeling.¹²² Hun spreekbuizen, de tijdschriften *De Nieuwe Wereldorde*, *Ruimte*, *Het Overzicht* en *Opstanding* kenden slechts een kort bestaan. Zoals in de Vlaamse beweging werden ook in de avant-garde al vlug de standpunten antagonistischer en bleef er weinig over van pluralisme en Godsvrede.¹²³ In zijn dagboeken uit 1920 reageerde Van Severen regelmatig op zijn lectuur van die tijdschriften. Hij reageerde lauwtjes op het manifest en de statuten van de UHV, maar met veel belangstelling op het “*flink en verstandig*” artikel over “*democratie*” van Bardemeyer (= Victor Brunclair) in *De Nieuwe Wereldorde*.¹²⁴

Ter Waarheid, met Van Severen en Mussche in de redactie, wordt doorgaans bij die groep vermeld omwille van “*zijn zgn. radikaal, democratisch en internationalistisch flamingantisme*”, Sertyn toonde evenwel aan dat *Ter Waarheid* in die ‘linkse’ avant-garde niet echt thuishoorde. Dat label kreeg *Ter Waarheid* vooral door het gebruik van de daarbij passende ‘linkse’ terminologie, terwijl van meet af aan bijv. duidelijk is dat Van Severen dat *internationalisme* vooral interpreteerde als *multinationalisme*. Dat bleek trouwens ook uit zijn uitvoerige reactie op Colins boek *La Belgique après la guerre* (1920), waarin hij uitgebreid op de Vlaamse grieven hamerde. In feite was zijn betoog een eerste schets van zijn Vlaams-nationale ideologie.¹²⁵

raadde Verschaeve aan zich te abonneren. D 1920, *JVSG*, jb. 16, p. 16, 21 01 1920.

122 Zie ook M. Sertyn, *Avondlandstemming bij de jonge avant-garde [...]*; M. Rutten, J. Weisgerber et al., *Van Arm Vlaanderen tot De voorstad groeit: de opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon (1888-1946)*, Antwerpen, 1988; E. Spinoy, *Tussen moderniteit en reactionair katholicisme [...]*; M. Coppieters, *Het jaar van de klaproos* (3 delen), in: *Kruispunt*, 1987, dec. nr.; 1991, nrs. 150 en 151. In haar analyse gaat Sertyn grondig in op de invloed die de avant-garde had op “*purito-flaminganten en marginale wereldverbeteraars*”. Opvallend is dat bij de jonge Vlaamse activisten, die tot die avant-garde behoorden, de ontevredenheid met de maatschappij veeleer gegroeid was onder invloed van het Duitse expressionisme, sprekend voorbeeld daarvan was Paul Van Ostaijen. Wanneer Van Severen de voorbereidingen van *Ter Waarheid* bespreekt met De Schaepdrijver maant die hem herhaaldelijk aan de Vlaamse intellectuelen vooral de Nederlandse en de Duitse cultuur te leren waarden en hen te onttrekken aan de nefaste invloed van de Franse. D. Vanacker, *JVSG*, jb. 13, pp. 56-57, 60 ...

123 M. Sertyn, *Avondlandstemming bij de jonge avant-garde [...]*; *Nieuwe Wereldorde* (1919-1920), p. 568 e.v., *Ruimte* (1920-1921), pp. 553-556, *Het Overzicht* (1921-1925), pp. 575-577, *Opstanding* (1920-1921), pp. 575-577, met o.a. Brunclair. Ook in *Ter Waarheid* werd over de tijdschriften en hun medewerkers geschreven. Zie ook M. Coppieters, *Het jaar van de klaproos*, 1991, hoofdstuk 2: *Clarté*, ook in *Vlaanderen*.

124 20 02 1920, D 1920, *JVSG*, jb. 16, pp. 30-34. Hij had het over de Unie [sic] *Humanistische Vereniging*.

125 TW, 1921, VII, pp. 361-365, VIII-IX, pp. 401-408; Colin repliceerde dat hij het niet belangrijk vond waar hij woonde of welke taal men daar sprak, hij verdedigde “*la pensée libre [et] la réalité européenne (...) une langue n'est pour moi qu'un outil tandis que l'esprit se sert de toutes les langues*”, TW, 1921, X, pp. 454-458.

Doordat Van Severen bovendien steeds uitdrukkelijker het katholieke karakter van *Ter Waarheid* onderschreef, en meer en meer naar een eigen nationalistische en elitaire interpretatie van de democratie evolueerde, kwam het begin 1923 tot een breuk met Mussche.¹²⁶ Ondertussen hadden de *Ter Waarheid*-bijdragen, vooral in de eerste jaargangen, een breed spectrum van 'linkse' progressieve stemmen laten horen, maar in de niet zo talrijke eigen bijdragen werd al vroeg duidelijk dat *Ter Waarheid*, – en Van Severen, – steeds sterker door Spenglers pessimistische visie werden beïnvloed.¹²⁷ Wat in 1923-1924 bij hem overbleef, was een eigen interpretatie van het christendom rond de figuur van Jezus. Na een kort 'socialistisch' ommetje was hij al teruggekeerd naar zijn credo uit de loopgraven.

ANARCHISME EN CHRISTENDOM

Rond 1921 had Van Severen zich al afgekeerd van het bolsjevisme, niet zozeer om het geweld, maar in essentie om de "goddeloosheid" ervan. Revolutie bleef evenwel nog steeds zijn einddoel en zijn aandacht verschoof naar een socialisme dichter bij huis, in eerste instantie naar de Duitse sociaaldemocraten Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg.¹²⁸ Al in zijn oorlogsdagboeken had hij in 1914 verontwaardigd gereageerd op de executie van Liebknecht wegens dienstweigering, wat *fake news* bleek te zijn.¹²⁹ En in 1916 plande hij (alweer) een tragedie, *Spartacus*, wellicht geïnspireerd door hun *Spartakusbund*.¹³⁰ In 1921 plaatste Van Severen in *Ter Waarheid* een bijdrage van H. Roland Holst over de brieven die zowel Liebknecht als Luxemburg aan hun families schreven, toen zij beiden in de gevangenis zaten. In hetzelfde nummer werd ook een korte bespreking overgenomen van het *Clarté*-nummer dat aan hen was gewijd.¹³¹ Maar ook de sociaaldemocraten konden hem niet lang inspireren, zijn volatiele aan-

126 Mussche bleef wel publiceren in progressieve tijdschriften waaruit TW excerpeerde, zoals *De Stem*. Kanttekening: Brolsma vermeldt in voetnoot 'Mussche's *Ter Waarheid*', geen verwijzing naar Van Severen. M. Brolsma, *Het humanitaire moment* [...], p. 196.

127 Bij het hoofdstuk 'Dirk Coster en Dostojevski als een af te grenzen Russische remedie voor Europa' verwijst Brolsma naar de vele bijdragen over Rusland in *De Stem*, waarvan maar weinig doorsijpelde in *Ter Waarheid*. M. Brolsma, *Het humanitaire moment* [...], pp. 158-167.

128 Karl Liebknecht (1871-1919) Duits sociaaldemocratisch leider, overtuigd antimilitarist, verliet de SPD toen Kautsky de oorlogskredieten steunde. Rosa Luxemburg (1871-1919) Duitse marxistische politica, filosoof en revolutionaire. Net als Liebknecht was zij een van de leiders van de linkervleugel van de Duitse sociaaldemocratie. In 1915 richtten zij de radicaal-linkse, communistisch georiënteerde *Spartakusbund* op.

129 OD 16 08 1914. Zie ook L. Pauwels, *De ideologische evolutie van Van Severen* [...], in: *JVSG*, jlb. 3, pp. 122-124.

130 Geïnspireerd door de bolsjevieken probeerden Liebknecht en Luxemburg tijdens de *Spartakusaufstand* (januari 1919) de macht te grijpen in Berlijn en andere Duitse steden. De regering beval het *Freikorps* de opstand neer te slaan, waarbij Liebknecht en Luxemburg werden vermoord en een martelaarsaureool kregen.

131 TW, 1921, II, pp. 123-124: lange uittreksels uit *De Nieuwe Tijd* van januari 1921 (te consulteren op www.delpher.nl); TW, 1921, II, p. 139. De *Clarté*-nummers van januari werden besproken, het derde nummer (*Clarté*, 1921/1/3), was aan hen gewijd, het artikel getekend E(ugene) L(emmens).

dacht verschoof naar het Westerse anarchisme, bijvoorbeeld naar Max Stirner¹³² of Gustav Landauer¹³³, maar nog meer naar de Nederlandse christenanarchisten. Het zag ernaar uit dat H. Roland Holst, door haar vriendschapsbanden, daarbij een soort tussenschakel was met de humanitaire groeperingen en figuren die hierna de revue passeren.

In zijn dagboek van 1919 schreef Van Severen o.m. dat hij *Het nieuwe leven* (1910) van Meijer had herlezen, "*Die andere wereld gaat weer open: die der zuivere schouwing, van de droom en kunst*".¹³⁴ Later dat jaar las hij *Menswaardig bestaan* van Ortt, "*een pleidooi voor beperkt communisme, dat me heel knap en levendig schijnt*".¹³⁵ Ook *Ter Waarheid* toonde aanvankelijk vooral sympathie voor Nederlandse tolstojanen en religieus-socialisten, en nog meer voor aanverwante progressief-christelijke bewegingen waarvoor het geloof de belangrijkste inspiratiebron was. Hoewel het duidelijk was dat *Ter Waarheid* van meet af aan vertrok vanuit "*Christus' leer*" was Van Severen genoodzaakt meermaals te verzekeren dat *Ter Waarheid* wel degelijk "*katholiek*" was, ook al stond het, zeker in de beginjaren, open voor andersdenkenden en bracht het soms kritiek op de kerk.¹³⁶ Vanuit die belangstellende openheid is het niet onlogisch dat hij vertrouwd was met bijdragen, die in het door hem geprezen *De Stem* verschenen, zoals van G. H. van Senden.¹³⁷ Van Senden was de stuwende krachten achter de *Vereeniging Woodbrookers*

132 TW, 1921, I, p. 56, bij de bespreking van *De Nieuwe Amsterdammer* van 18 12 1920; Max Stirner (1806-1856) Duitse filosoof, schrijver en journalist. Vooral beroemd om zijn hoofdwerk *Der Einzige und sein Eigentum* (1845). Zwaar bekritiseerd door Marx en Engels had deze 'laatste Hegeliaan' invloed op de ontwikkeling van zowel nihilisme, existentialisme en post-modernisme als allerlei varianten van anarchisme.

133 Van Severen las in *L'Art libre* het essay van Wilhelm Michel over Landauer. Hij herkende zijn eigen "ziellijnen" in de band tussen religie en revolutie (D 1920, *JVSG*, jb. 16, p. 19, 24 01 1920). Gustav Landauer (1870-1919) Duits-joods theoreticus van het anarchocommunisme, pacifist, beïnvloed door Kropotkin en Stirner. In april 1919 bekleedde hij een belangrijke positie in de Münchener Räterepublik. Nadat die met geweld was neergeslagen, werd hij vermoord door *Freikorps*-soldaten. Tot +/- 1900 wees hij religie en metafysica af, daarna kreeg hij weer belangstelling voor de joodse mystiek. In zijn evolutie naar mystieke antropologie en vervolgens naar ethisch anarchisme zijn veel raakpunten te herkennen met de bogostroitelstvo van Bogdanov, Gorki en Loenatsjarski (supra).

134 D 1919, *JVSG*, jb. 14, p. 16, 17 02 1919. Kees Meijer (1863-1935) stichtte in 1916 *De Nieuwe Gedachte*, een religieus-socialistische beweging gebaseerd op de overtuiging dat er "een geestelijke gemeenschap bestaat tusschen de menschen". De leden vatten het leven op als een voortdurend groeien naar zelfbewustzijn. Uiteindelijk zou dit proces tot een nieuwe cultuur moeten leiden, niet georiënteerd op de hemel maar op het 'levende leven'. Zie M. Brolsma, *Het humanitaire moment [...]*, p. 41 e.v.

135 D 1919, *JVSG*, jb. 14, p. 108, 04 12 1919. Felix Ortt (1866-1959) Nederlands ingenieur, filosoof, antimilitarist, militant vegetariër en christenanarchist. Beïnvloed door Tolstoj en van Eeden.

136 Zie o.m. Spinoy 1995:704 en M. Cailliau, *Joris Van Severen en de katholieke leer*, in: *Gedenkboek Van Severen*, 1994.

137 Gerard H. van Senden (1884-1968), Nederlands theoloog, Coster noemde hem "de theoreticus der modern religieuze stroomingen". Een van de drijvende krachten achter het *Barchem*-orgaan *Omhoog*. Van Senden was een religieus-socialist (de voorlopers van de Vrijzinnige Protestanten). O.m. De Heiligheid van het Al, in: *De Stem*, 1922, pp. 97-115. Zie ook M. Brolsma, *Het humanitaire moment [...]*, pp. 46-52.

in *Holland of Barchem-beweging*, die door middel van studie en ontmoeting wilde bijdragen aan een religieuze doorbraak.¹³⁸ In politiek opzicht stonden de *Woodbrookers* aan de linkerkant van het spectrum, zij sympathiseerden met het christensocialisme en zelfs met de Russische revolutie. Een ander kopstuk J. J. Thomson kwam in *Ter Waarheid* alleen zijdelings ter sprake, als vertaler van Dostojevski's *De idioot*.¹³⁹ Maar geen van beide prominente Dostojevski-kenners kregen aandacht in *Ter Waarheid*. Wel werden er twee artikels opgenomen van de *Woodbrooker* E. C. Knappert, *Nationaal bewustzijn en universalisme* en haar reactie op een brochure van Ina Boudier-Bakker, *De moderne vrouw en haar tekort*, waarin Knappert pleitte voor zelfontplooiing, voor een eigen ideaal.¹⁴⁰

Daarnaast werden in het eerste *Ter Waarheid*-nummer terloops nog enkele aanverwante bevlogen organisaties en activiteiten aangestipt, zoals de *Internationale Antimilitaristen Vereeniging* (IAMV) die in Den Haag een congres hield.¹⁴¹ Behalve Van Severens (toenmalige) antimilitaristische instelling kan zijn belangstelling nog een reden hebben, waarnaar *Ter Waarheid* niet verwees: in februari 1920 werd er een Vlaamse IAMV-afdeling opgericht waarvan de *Clartéist* en flamingant Herman Van den Reeck de secretaris was. Volgens hem was de IAMV duidelijk antikapitalistisch en bijgevolg ook antimilitaristisch, zij omvatte zowel anarchisten, tolstojanen, humanitairen als communisten, maar was geen communistisch organisme.¹⁴² Enkele maanden later werd hij

138 *Barchem-beweging*, opgericht in 1912 door Leidense theologiestudenten, oud-cursisten van het Quaker-scholingscentrum in Woodbrooke (bij Birmingham). Dankzij een mecenas konden zij een studiecetrum bouwen in Barchem (bij Lochem) dat zij naar Woodbrooke noemden, daar organiseerden zij zomerkampen voor studenten en arbeiders. Kenmerkend voor hen was de verbinding tussen mystiek en sociale betrokkenheid enerzijds, en de open dialoog met andersdenkenden anderzijds (revolutionair in het toen sterk verzuilde Nederland). Zie M. Brolsma, *Het humanitaire moment [...]*.

139 TW, 1924, IV, pp. 258-289. In *Bibliographische wenken* worden "goede Dostojevski-uitgaven" vermeld, wat aangeeft dat men zich bewust werd van "de verwrongen voorstellingen door zijn Westeuropeesche bewerkers gewekt" in de vertalingen. In het Nederlands werd alleen de recente Thomson-vertaling van *De idioot* aangeprezen, verder de "1ste volledige (Franse) vertaling" van *Karamazovy* door Henri Mongault en Marc Laval (1923), en de Duitse uitgaven van Piper & co, München voor het volledige werk. De uitgever was de conservatieve revolutionair Moeller van den Bruck, die zo –, zeer indirect –, aandacht kreeg in TW. Jan Jacob Thomson (1882-1961), Nederlands theoloog, predikant, journalist. Van bij de oprichting redacteur van het tijdschrift *Omhoog* (*Barchem-beweging*).

140 TW, 1921, X, pp. 462-464. Emilie Charlotte Knappert (1860-1952) Nederlandse godsdienstonderwijzeres en sociaal-cultureel werkster, vanaf 1911 actief bij de *Woodbrookers*. Zij behoorde tot de kring rond H. Roland Holst. Knappert wordt beschouwd als de pionier op het gebied van volksontwikkelingswerk en maatschappelijk werk. Zij evolueerde van progressief liberaal tot religieus socialist. Zij was redacteur van *Leven en Werken. Maandblad voor meisjes en jonge vrouwen* (van 1916 tot 1936), de artikels kwamen resp. uit juli-augustus en september 1921.

141 TW, 1921, I, p. 56. De IAMV werd in 1904 opgericht door o.m. de Nederlandse anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Het programma met de IAMV-beginselverklaring, taken en organisatorische informatie in TW, 1921, II, pp. 125-127. H. Roland Holst was een van de sprekers.

142 Coppieters beschreef hem als "een soort christelijk religieus, internationalistisch socialist of

bij schermutselingen rond een 11 juliviering door de politie gedood. In zijn dagboek schreef Van Severen over de "jonge, idealistische student (...) lid van 't Front en der communistische groepering. De eerste die viel in de burgeroorlog Vlaanderen-België".¹⁴³ Met zijn vriend-geldschieder Debusschere ging hij naar de imposante begrafenis te Antwerpen, ontroerd noteerde hij: "De grootse betekenis van die dood gulpt en stroomt door mijn ziel als een aanval van stormende zeegolven. Trots om Vlaanderen".¹⁴⁴ Zijn aandacht ging echter veel uitgebreider naar het copieuze diner achteraf, de overvloedige drank en de uitgebreide ontboezemingen die hij met mevrouw Debusschere uitwisselde. Noch Coppieters, noch Leemans maken vermelding van Van Severens aanwezigheid op de begrafenis van Van den Reeck, die zowel door de Vlaams-nationalisten als de communisten als 'martelaar' werd geclaimd.

Een ander pacifistisch initiatief dat door *Ter Waarheid* (een keer) werd geprezen was het blad *Regeneratie*, het "keurig, mooi verzorgde tijdschrift van de Praktisch-Idealisten-Associatie (P.I.A.)", een internationale jeugdbeweging waarvan de naam al naar het programma verwees, en die in Antwerpen al navolging had gekregen in de *Vlaamsche Idealisten Associatie (V.I.A.)*.¹⁴⁵

In de eerste *Ter Waarheid*-jaargang kregen de Nederlandse humanitaire in brede zin nog vrij veel aandacht. Daarbij steunde Van Severen vooral op *De Stem*. Waar de meningsverschillen bij het *Ter Waarheid*-duo Van Severen-Mussche al spoedig resulteerden in het vertrek van Mussche, bleken de twee hoofdredacteuren van *De Stem* Dirk Coster en Just Havelaar veel meer en veel langer complementair te zijn. Terwijl Havelaar in *Ter Waarheid* uitvoerig geciteerd werd om zijn sociaal-filosofische essays (infra), kreeg Coster vooral aandacht om zijn bewondering voor Dostojevski.

communist", M. Coppieters, Het jaar van de klaproos, in: *Kruispunt*, 1987, pp. 50-56; 1991, pp. 82-83, pp. 141-181). Herman Van den Reeck werkte o.a. mee aan *Goedendag*, het overkoepelend blad voor de scholieren van de Antwerpse athenea (geprezen in *TW*, 1921, III, p. 162). Om de revolutie door te drukken schuwde hij het geweld niet, volgens Leemans neigden zijn denkbeelden "naar de scheinzone tussen het avant-gardisme en het Nieuwe Orde-denken", G. Leemans, Herman van den Reeck (1901-1920) en de anti-burgerlijke strekking in de Vlaamse Beweging na de Eerste Wereldoorlog, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 54, 1995, nr. 2, p. 96.

143 D 1920, *JVSG*, j.b. 17, pp. 27-29.

144 Honoré Debusschere, ondernemer uit Tielt, eigenaar en geldschieder van verschillende flamingantische bladen, o.m. *Ons Vaderland* (Frontpartij), daarna steunde hij vooral Van Severen en zijn projecten.

145 Zie M. Brolsma, *Het humanitaire moment [...]*, pp. 77-82, voor de Vlaamse afdeling p. 181. Beïnvloed door de theosofie en Tagore koos de P.I.A. voor sociale vernieuwing zonder geweld en vernietiging; *Ter Waarheid* vermeldde de namen van het Voorlopig Bestuur (*TW*, 1921, I, pp. 59-60; 1921, II, pp. 101-102).

^ Begrafenisstoet Herman Van den Reeck in de straten van Borgerhout.
[ADV N, VFA 290]

DOSTOJEVSKI VERSUS TOLSTOJ REVISITED

In de slijpstream van het internationale utopische streven naar verzoening was in 1920 de bundel *De nieuwe Europeesche geest in kunst en letteren* verschenen, over de Franse, Duitse, Engelse, Nederlandse en Italiaanse literatuur sinds 1914.¹⁴⁶ De auteurs waren Coster, Colin, Goldring, Huebner en Guarnieri.¹⁴⁷ In hun bijdragen onderschreven zij de noodzaak van een internationale verbroedering van de Europese intellectuelen en riepen zij hen op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid en geestelijke gidsrol in te zetten en Europa tot hernieuwde bezinning te stimuleren. In die periode evenwel leek het velen dat West-Europa, – zowel broeihaard als slagveld van de oorlog, – niet het centrum kon worden van de ‘nieuwe cultuur’ waarop men hoopte. Steeds meer keek men naar het Oosten, – waartoe ook Rusland werd gerekend. Ook in zijn bewondering voor het Oosten (vooral Tagore en Gandhi)¹⁴⁸ en voor Dostojevski was Van Severen een kind van zijn tijd, die fascinaties werden weerspiegeld in zijn filosofische en literaire zoektocht, en in *De Stem* vond hij veel gelijkgestemden.¹⁴⁹

Van Severen voelde ongetwijfeld affiniteiten met Coster, in het eerste *Ter Waarheid*-nummer al haalde hij de brief aan die Coster aan de toekomstige medewerkers schreef, in het tweede ging hij er uitgebreid op in.¹⁵⁰ Van meet af aan maakte Coster zijn standpunt duidelijk: voor hem waren de morele, sociale en filosofische facetten van een werk van primordiaal belang. Die uitgesproken mening heeft tot heftige en interessante discussies geleid, zowel met de *l'art pour l'art*-vertegenwoordigers als hun

¹⁴⁶ M. Brolsma, *Het humanitaire moment* [...], p. 168 e.v. In hetzelfde jaar verscheen een Duitse vertaling, bijdragen werden ook afzonderlijk gepubliceerd in *L'Art libre*.

¹⁴⁷ Douglas Goldring (1887-1960) Brits schrijver en journalist, revolutionair socialist, secretaris van de Britse *Clarté*-afdeling. Friedrich Markus Huebner (1886-1964) in Nederland wonende Duitse publicist, kunstcriticus en vertaler, hielp met *De Stijl* het Duitse expressionisme bekend maken in Nederland. Romano Guarnieri (1883-1955) Italiaans filoloog, bekend voor zijn *metodo Guarnieri*, waarbij hij de student van meet af aan in het Italiaans les gaf, zodat die onmiddellijk vertrouwd werd met de taal en de geest van Italië. Hij woonde vanaf 1907 in Nederland, waar hij hoogleraar Italiaanse taal- en letterkunde was. Alleen Huebner publiceerde regelmatig in *Ter Waarheid* o.a. 1921, III, p. 172 en pp. 174-176, VII, pp. 379-388 en X, pp. 459-460, en in 1922, III, p. 52, recensie over hem: 1922, XII, pp. 270-271. Zie ook D 1920, *JVSG*, jb. 16, p. 19.

¹⁴⁸ Over Tagore o.m. D 1919, *JVSG*, jb. 14, p. 68 (20 07 1919), D 1919, *JVSG*, jb. 14, p. 72 “Lees in Mei van H. Gorter en Nationalisme, het heerlijke boek van Tagore, waarin ie de prachtige strijd strijdt tegen de natie voor almenselijke coöperatie” (03 09 1919); TW, 1921, II, p. 111 (Tagores bezoek aan Nederland); Van Severen citeerde Tagore uitvoerig in zijn artikel *Nationalisme-Internationalisme*, TW, 1921, IV, pp. 225-228; in TW, 1923, VII en VIII artikels van Rolland over Tagore en Gandhi...

¹⁴⁹ Voor een breder overzicht van de naoorlogse fascinatie voor het Oosten, Tagore en Dostojevski zie het aangehaalde M. Brolsma, *Het humanitaire moment* [...], pp. 125-167. Daarin spelen Coster en andere *De Stem*-medewerkers (waaronder Mussche) een belangrijke rol.

¹⁵⁰ TW, 1921, I, p. 61; TW, 1921, II, pp. 121-125. Brief aan de medewerkers van *De Stem*, verstuurd in april 1920, als introductie van het tijdschrift opgenomen in *De Stem*, jg.1, 1921, nr. 2-3 (te consulteren op dbnl). Coster begon met de mededeling dat *De Stem* “geen bepaald program” had, en hoopte “voor zooverre mogelijk de levende stemmen van Nederland en Vlaanderen te vereenigen en tot een harmonie te doen samenklinken”. In het februari-nummer ging Van Severen ook in op een bijdrage van de door hem bewonderde Vermeylen.

opponenten (o.a. Du Perron en Ter Braak), maar Costers artikels en essays waren goed gedocumenteerd en zijn argumenten stevig onderbouwd. Met instemming las Van Severen de oproep tot “oorlog tegen dilettaantisme en de intellectuele vervalsching”, tegen verburgerlijking, tegen “ethisch streven zonder schoonheid”, voor “niets dan waarachtigheid en leven”. Hij was het blijkbaar wel niet eens met de vrijheid die *De Stem* liet. Coster schreef dat niet “wát deze stemmen betoogen” van belang was, wat telde was dat iedere bijdrage moest getuigen van “een strijdende menselijkheid, waarin een onvervangbare persoonlijkheid zich openbaart”. Van Severen vond dat te “vaag-algemeen”, zelf beoordeelde hij (al even vaag-algemeen) die “zalvende” woorden als “een gemis aan rijke, sterke strijdende geestesenergie (...) niet geladen met levensvoedend magnetisme”...

Van Severen was het natuurlijk wel eens met Coster wanneer hij Dostojevski als voorbeeld stelde, niet alleen in zijn oproep tot zijn medewerkers, maar in meerdere Dostojevski-studies in *De Stem*, van hemzelf en van andere auteurs. Naar aanleiding van de honderdste verjaardag van Dostojevski organiseerde Coster in 1921 een enquête, waarin hij zijn lezers vijf vragen stelde: hoe maakte u kennis met Dostojevski's werk, welke betekenis heeft hij voor u, wat beschouwt u als zijn belangrijkste werk, voelt u zich verwant met zijn zielsontleding en wat betekende hij voor de religie, nu en in de toekomst? Medewerkers en lezers werden aangemoedigd hun reactie in te sturen. *De Stem* publiceerde de antwoorden van schrijvers (waaronder zes vrouwen), publicisten, theologen, kunstenaars, een fysicus en een hogere militair.¹⁵¹ De meesten waren Dostojevski-fans, sommigen hadden kritiek.¹⁵² Ook *Ter Waarheid* besteedde enige aandacht aan die honderdste verjaardag met een kort verslag over de Dostojevski-herdenking in het Berlijnse Staatstheater, met o.m. Stefan Zweig.¹⁵³

Ongetwijfeld voelde Van Severen zich door de enquête en de respons geïnspireerd om zelf in *Ter Waarheid* een Dostojevski-dossier te brengen. Zijn dossier leidde hij in met het bekende Dostojevski-portret van Vasili Perov.¹⁵⁴ Wat daarop volgt, is kwalitatief

—— 151 De oproep werd gestuurd naar een 50-tal ‘vooraanstaande Nederlandsche publicisten’ (vaak medewerkers van *De Stem*), van wie iets meer dan de helft heeft gereageerd; oproep aan de lezers in *De Stem*, 1921, pp. 961-962. Coster lichtte de enquête toe in Dostojevsky's ‘Schuld en boete’ (*De Stem*, 1921, pp. 1132-1148). Reacties van publicisten en lezers: *De Stem*, 1921, pp. 1057-1107; 1922, pp. 77-85, pp. 120-143. Verwerkt door Coster in *Overzicht der antwoorden* (*De Stem*, 1921, pp. 1108-1124) en *Voor en tegen Dostojevsky* (*De Stem*, 1922, pp. 175-180, 259-287).

152 In 1981, 100 jaar na zijn sterfdag, bracht *Maatstaf* een speciaal Dostojevski-nummer uit, met een herhaling / aanvulling van Costers enquête. Overeenkomsten bij de antwoorden van 1921 en 1981 waren duidelijk: geen absolute aanvaarding, vergelijkbare pro's en contra's (H. Wolzak, *Vragen over Dostojevski*, in: *Maatstaf*, jg 29, 1981, te consulteren in dbnl).

153 TW, 1922, I, p. 16. De halve pagina hieraan gewijd staat in contrast met twee pagina's die erop volgen over dansers, waaronder een Rus, geïnspireerd door Isadora Duncan.

154 TW, 1922, III, pp. 64-72. Het portret is van 1872, Dostojevski was toen 51 jaar. Vasili Perov (1833-1882), Russisch schilder, een van de Peredvizjniki, een groep sociaal-kritische kunstenaars die zich onafhankelijk opstelden van de Keizerlijke academie en realistische werken wilden maken, zij organiseerden gezamenlijke, rondtrekkende exposities, vandaar vertalingen als *Ambulanten*, *Trekkers*, *Zwerfers*, zelf noemden zij hun groep de *Maatschappij voor reizende kunstexposities*. Daaraan

minder hoogstaand, heterogeen en onsamenhangend (ook qua lay-out). Hij begon zijn bijdrage met een biografie, een opsomming van jaar tot jaar, gebaseerd op wat hij gelezen had bij Suarès en doorspekt met diens *"heerlijke, scherp-begrijpende, liefde-doorsidderende beschouwingen"*. Daarop volgden korte samenvattingen van zijn *"bizonderste Werken"*, i.c. acht extracten uit een recent essay van Coster, terwijl Van Severen in een wat langere bijdrage de Karamazovy (waarbij hij het vaakst stilstond in zijn dagboeken) voor eigen rekening nam.

Coster's essay was de uitwerking van zijn recensie in *De Gids* over de Dostojevski-biografie van Perski,¹⁵⁵ – een biografie die Van Severen al in handen kreeg toen ze pas verschenen was in 1918.¹⁵⁶ Interessant is dat ook Martinus Nijhoff Coster's essay recenseerde. Nijhoff ging vooral in op Coster's visie op de literaire kritiek, die gelijkliep met die van Suarès, het grote idool van Van Severen als het om Dostojevski ging.¹⁵⁷ Voor beiden nl. had de literaire kritiek *"zich verbreed en verdiept tot een hoger soort kritiek, die men levenskritiek zou kunnen noemen"*, waarbij de recensent kunst niet beoordeelt volgens een vaststaande smaak, maar opneemt *"in de eigen ideeën en ontroeringen van de beschouwer"*. Alleen zo kon, na het verdwijnen van *"de grote filosofie en de grote religie, [kunst] ons een werkelijkheid [tonen] boven deze wereld en haar dagelijkse natuur"*. Mocht Van Severen ook Nijhoffs recensie gelezen hebben, hij had er *"zijn Dostojevski"* in herkend. Zoals Coster en Suarès zag hij Dostojevski's werk als een visioen van het leven *"zooals het zou moeten zijn"*, als een soort moderne mythologie, *"symbolen voor een nieuwe religie"*, wat Perski, – wiens Dostojevski-biografie volgens Coster *"een typisch specimen van (...) oppervlakte-objectiviteit"* was, – niet had begrepen.

Zijn eigen iets langere samenvatting van de Karamazovy niet te na gesproken, had Van Severen in het eerste deel van het Dostojevski-dossier wat losse (dagboek)notities en vertaalde citaten over leven en werk bijeen gesprokkeld en er twee foto's (van Perovs schilderij en Dostojevski's dodenmasker) aan toegevoegd. In het tweede deel, *Dostojevski's wereld en beteekenis* (iets meer dan een derde van het dossier), gaf hij uitsluitend korte citaten (in de brontaal) uit zijn lectuur over de schrijver (Suarès, Wolynski, Coster, *De Stem*)¹⁵⁸ en sloot af met enkele citaten van Dostojevski zelf (waar-

is het te danken dat in Russische provinciesteden nog steeds fantastische werken van hen te zien zijn.

155 Coster, *Dostojewsky, een essay*, 1920, 83 p. Recensie 'Serge Perski, Dostojewski. La vie et l'oeuvre de Dostojewski. Paris: 1918', in: *De Gids*, jg 83, 1919, pp. 151-161, pp. 310-321. Sergej M. Perski/Persky (1870-1938), Russisch schrijver, literair criticus en vertaler van o.a. Andrejev, Gorki en Merezjkovski, doceerde Russische literatuur aan de Sorbonne, zeer actief tegenstander van de Russische revolutie.

156 Korte vermelding in OD 20 og 1918.

157 M. Nijhoff, 'Dirk Coster: "Dostojewsky, een essay"', in: *Verzameld werk II. Kritisch en verhalend proza*, 1961, pp. 89-94 (te consulteren op dbnl).

158 Coster in: *De Gids*, 1919, pp. 160-161; uit het decembernummer van *De Stem*, 1921: Coster, Emil Lucka (pp. 1084-1087, met niet-aangeduide weglatingen), en de lezers A. Plasschaert (pp. 1091-1092, slotzin) en H. Wolf (pp. 1102-1104, fragment uit een alinea).

van de langste uit de zgn. *Hymne van Dmitri Karamazov*).¹⁵⁹ Wellicht beantwoordde dit dossier aan zijn bedoeling om in *Ter Waarheid* een soort internationale *summa* te bieden als documentatie voor reflectie, maar ongetwijfeld was de indruk die het op de lezer naliet/nalaat symptomatisch voor de kritiek over “te weinig oorspronkelijk werk” en de slordige lay-out, waartegen Van Severen zich al in april 1921 had proberen te verantwoorden.

Vergeleken met bijv. Costers bijdragen over Dostojevski of andere Russische auteurs¹⁶⁰ kan men niet zeggen dat Van Severen een gedegen, eigen visie had op Dostojevski of zijn werk, wat men bij een Dostojevski-dossier zou mogen verwachten. Hij bleef hangen bij die aspecten die Dostojevski in zijn personages de lezer voorhield en die hijzelf als een spiegelbeeld graag op zichzelf toepaste. De houding die Coster de “zelfherkenning” noemde, “de eindbekentenis van het Europeesche intellect”, werd door Van Severen herleid tot het echoën door middel van citaten. Hij was geen literair criticus, hij had wellicht ook niet de bedoeling dat te zijn, zijn benadering was in dit dossier duidelijk helemaal verschillend van bijvoorbeeld de manier waarop hij zijn lectuur rond nationalisme uitwerkte.

Een kanttekening ter afronding: Coster heeft zich van meet af aan verzet tegen het Dostojevski-beeld in de Nederlanden, zoals het tot stand gekomen was op basis van resp. de Franse en de Duitse interpretaties, vervolgens heeft hij zelf de vrij idolote “humanitaire visie op Dostojevski’s oosterse, reddende boodschap” mee helpen verspreiden. Mettertijd, rond 1924, heeft hij zich ook daartegen afgezet en gepleit voor een synthese van het Europese (rationele) en Russische (eerder chaotische) denken, en een meer genuanceerde kijk op Dostojevski.¹⁶¹ Maar op dat moment was Van Severens aandacht al verschoven en *Ter Waarheid* opgedoekt.

De tweede belangrijke *Ter Waarheid*-bijdrage waarin de Russische literatuur – indirect – ter sprake kwam, paste in Van Severens aanloop naar het nationalisme. In een bespreking van Spenglers *Der Untergang des Abendlandes* wijdde Naudts uit over Spenglers

——— 159 In deel IV, boek 11, hoofdstuk 4. Coster citeerde uitgebreid uit de hymne in “Voor en tegen Dostojevsky” (*De Stem*, 1922, pp. 175-180, 259-287). Eerder is al verwezen naar Van Severens sympathie voor Dmitri (OD 11 04 1917), in wie hij blijkbaar een deel van zichzelf herkende: “Die prachtige Dmitri, heel en al laaiende ziel, jagend naar liefde (...) en tot het einde met passie gehoorzaamend aan zijn diepste zielenwet: lijden en door lijden tot alle leven geboren worden (...)”. OD 08 09 1917.

160 O.m. ‘Turgenieff’ (1922, pp. 750-755), *Een vergeten Russisch schrijver*. Nicolaï Ljesskow (1923, pp. 755-764) en *Russisch gif en westersch rationalisme - benevens een waarschuwing tegen het misbruik van mystiek, een excursie over Russisch en Europeesch denken, een bespreking van Alexei Tolstoy en Mereskovsky, kortom een potpourri* (1923, pp. 999-1005; 1924, pp. 24-45), waarin ook Dostojevski (al met enige kritiek) en Tolstoj werden aangehaald.

161 M. Brolsma, *Het humanitaire moment [...]*, p. 166. De contrasten tussen Slavisch en Germaans en / of Latijns denken komen vaak aan bod in Van Severens overwegingen en in *Ter Waarheid*.

visie op Völker, Rassen, Sprachen.¹⁶² Daarin zag Spengler Rusland als een geval van "pseudomorphose", waarin een vreemde oude cultuur (de Westerse) een jonge (de Russische) zodanig overschaduwde dat die niet "tot ontwikkeling en zelfbewustzijn komt". Volgens hem zijn de "Russische en Avondlandsche ziel elkander innerlijk vreemd" [sic], waarna hij de klassieke slavofiele ideeën verkondigde: Peter de Grote had de Westerse cultuur aan het primitieve Rusland opgedrongen met als gevolg dat er een kloof was tussen "het volk" (nog niet tot "cultuur" gegroeid) en "Petersburg (...) de wereldstad-beschaving". De symbolen daarvan waren Dostojevski en Tolstoj, die Spengler diametraal tegenover elkaar plaatste, niet vanuit het standpunt van een literair criticus, maar zoals hierboven werd aangehaald, als een vorm van levenskritiek. Dostojevski belichaamde alles wat positief was, Tolstoj alles wat negatief was. Dostojevski was "het komende Rusland (...) een heilige", Tolstoj "het vergane (...) een revolutionair". Vanuit Tolstoj was het bolsjevisme ontstaan, dat "eind-stadium van den Westerschen invloed", Tolstoj sprak van christendom, maar bedoelde Marx, hij had een "Faustische ziel" die altijd hoger streefde zoals de gotiek, Rembrandt, Beethoven. Dostojevski daarentegen was de Russische ziel, hij belichaamde de Russische mystiek die ons allen zag als ongelukkige zondaars, zijn christendom was de toekomst, hij symboliseerde de volkomen negatie van de "Faustische persoonlijke verantwoordelijkheid". Het contrast tussen Spenglers visie op Rusland en die van Masaryk, bij wie Van Severen enkele jaren eerder informatie zocht, kon niet groter zijn.

In die bijdrage over Spenglers *Untergang des Abendlandes* was Rusland trouwens geen dominant thema, laat staan de Russische literatuur. De reden waarom Naudts Spenglers "tweede voor ons zeer interessant geval van pseudomorphose" zo uitgebreid aanhaalde, was dat zijn ideeën over "volk, natie, gemeenschap, staat, democratie" als een soort blauwdruk konden dienen voor de maatschappijvisie die Van Severen en gelijkgestemde flaminganten aan het ontwikkelen waren. En daarbij konden Dostojevski en Tolstoj als sprekende symbolen tegenover elkaar geplaatst worden.

Ongetwijfeld was Van Severen het eens met Spenglers analyse wat Dostojevski betreft, maar of hij zijn visie op Tolstoj deelde, valt niet direct af te leiden uit zijn geschriften. Waar Dostojevski voor het lijden stond, voor mystiek, had hij eerder uit Tolstoj een citaat aangehaald, waarin die precies op het eigen geweten om de Ene Waarheid ("God") te vinden.¹⁶³

— 162 TW, 1922, XII, pp. 267-269.

163 D 1920, JVSG, jb. 17, pp. 37-38, 05 03 1920. Na het lezen van Rolland en Tagore over de cultuurcrisis na de oorlog noteerde hij een citaat van Tolstoj: "C'est en toi-même qu'il te faut trouver Dieu... tant que nous nous laisserons guider par une autorité extérieure (Moïse, le Christ, Mahommed, Marx), nous resterons ennemis."

TERUG BIJ DE SUPREMATIE VAN DE PERSOONLIJKHEID

Zoals al enkele keren werd aangehaald, ontwikkelde Van Severen in dat eerste naoorlogse decennium ook zijn visie op thema's als leiderschap, volk, natie, staat, nationalisme, enz. Dat zijn dan ook thema's die een prominente rol speelden in de rechtse revolutie. In de korte periode dat de *linkse revolutie* hem bezighield, noteerde hij daarover in zijn dagboeken herhaaldelijk overwegingen waartoe zijn (onvermoebare) lectuur aanleiding gaven. Toen zijn idool d'Annunzio in 1919 *manu militari* de havenstad Fiume opeiste voor Italië¹⁶⁴ leidde dat in zijn dagboek tot volgende notities: "essentieel is dat 't volk een materie is die enige leiders kneden zoals ze willen", daarvoor is er maar één manier, "een zielsaristocratie die leidt volgens Christus' principes: waarheid en strenge goedheid". Het "volk" bezit geen "gezond verstand (...) Democratie zonder een verstandige, klaarziende opinie is niets waard [en] daarvoor is er een soort Fabian Society nodig, een sterke organisatie van intellect, in 't volk".¹⁶⁵ Uit een artikel van Bardemeyer / Brunclair in *De Nieuwe Wereldorde*, had hij genoteerd dat "de massa" niet mag leiden, en dat de oplossing een "dictatuur van de geestespartij" was.¹⁶⁶

In die periode werd het al duidelijk dat echo's van zijn jezuïetenopvoeding over *zielsaristocratie* opnieuw steviger weerklonken. Vanuit die optiek kan de aandacht in *Ter Waarheid* voor Just Havelaar, co-redacteur van *De Stem* geduid worden. Het eerste Havelaar-artikel dat werd overgenomen, was *De volksziel*.¹⁶⁷ Daarin onderscheidde Havelaar twee categorieën van mensen: "deze die overwegend persoonlijkheid zijn en deze die overwegend volk zijn (...) Dostojewski schiep persoonlijkheden. Dickens beschreef typen". In de democratie moesten volk en persoonlijkheid verbonden zijn en samen streven naar de "opheffing der standen", naar de dood der burgerlijkheid. Maar daarvoor was het onontbeerlijk het volk tot bewustzijn te verheffen, wat niet volledig kon slagen, immers: het onbewuste is "het leven in zijn daemonische oerkracht dat alle mogelijkheden van vereffing [sic] en van vernedering bevat... Het volk is als de vrouw een kracht van onbewustheid", het "denkt en voelt concreet, op de wijze der vrouwen, kinderlijk". Die meningen moeten natuurlijk gelezen worden vanuit de toenmalige tijdgeest, en eerlijkheidshalve moet worden toegevoegd dat Havelaars uitingen doorgaans van een ander niveau zijn. Maar naar Van Severens dagboeken te oordelen, zijn dit even zovele echo's van zijn eigen overtuiging, net als Havelaars conclusie dat de "hoogste openba-

164 De havenstad Fiume (nu Rijeka, Kroatië) had een gemengde bevolking en werd na het uiteenvallen van Oostenrijk-Hongarije in 1918 opgeëist door zowel de Italianen als de Serven, Kroaten en Slovenen. Toen het probleem ook na de Parijse vredesconferentie (12 09 1919) niet opgelost bleek, bezetten Italiaanse nationalistten, geleid door d'Annunzio, de stad, tegen de politiek van de Italiaanse regering in.

165 D 1919, *JVSG*, jb. 14, p. 33, 02 05 1919. *Fabian Society*: supra in Modieuze linkse terminologie.

166 D 1920, *JVSG*, jb. 16, pp. 30-34, 20 02 1920.

167 TW, 1921, II, pp. 122-123, *De Volksziel*, fragment uit *Democratie* (1921). Andere artikelen van hem overgenomen (uit *Democratie*): TW, 1921, IV, p. 236 (*Volk en persoonlijkheid en De religieuze gemeenschap*), TW, 1921, VI, pp. 329-331 (*Werkelijkheid en Droom. Een Nabetrachting*). Zie ook M. Brolsma, *Het humanitaire moment [...]*, o.a. pp. 41-46.

ring van wijsheid" Christus was. Verder haalde Van Severen in zijn samenvatting (nogal onsamenhangend) enkele ideeën van Havelaar aan over cultuur en beschaving, en zijn verwijzing naar de middeleeuwen, die "Openbaring van hooge beschaving", thema's die hem toen al bezighielden bij het ontwikkelen van zijn ideologie.¹⁶⁸

Dezelfde motivatie speelde wellicht bij een ander *Ter Waarheid*-artikel, *De nood van dezen tijd. Persoonlijkheidscultus*, van J. van Ginneken. Zijn stelling was dat de maatschappij ziek was en slechts met één woord weer gezond kon worden: de Persoonlijkheidscultuur. De mens moest streven naar een evenwichtige harmonie tussen al zijn innerlijke en uiterlijke gaven, "zodat wij steeds ten volle één zijn", niet een "karakter", maar een "persoonlijkheid".¹⁶⁹ In zijn rede (doorspekt met tal van citaten van Latijnse, Griekse, Arabische, Italiaanse, Franse, Duitse, Engelse etc. auteurs) kwam hij via de psychologie bij de "paedagogische waarde der pijnlijke zelfversterking", maar niet om erin op te gaan, integendeel, als krachtsoefening, want "het lijden is in de wereld om ons groot te maken". Een gedachte die al tijdens de oorlog een belangrijke rol speelde bij Van Severen... Als negatief voorbeeld haalde Van Ginneken H. Roland Holst aan, met een lang gedicht, *Het lied van den boom* [sic] als illustratie.¹⁷⁰ Hij verweet haar ook eenzijdig te zijn, "Het verstand en de wil zijn niet in evenwicht, [zij] is een echt en eenzijdig wilskarakter", zoals "zoovelen in onzen tijd", ook in verantwoordelijke posities.¹⁷¹ Om een persoonlijkheid te kweken was deskundige leiding vereist en volgzame onderwerping, maar – en dan kwam de aap uit de mouw! – alleen superieure talenten kwamen daarvoor in aanmerking. De "leider moest weten wat hij beoogde", een duidelijk ideaal hebben dat hij kon navolgen, en daarbij was Jezus van Nazareth hét voorbeeld. In zijn slotoverwegingen haalde Van Ginneken Van Eeden aan, die aangaf dat een Staat zonder godsdienst nooit kon. Tot die conclusies over godsdienst en persoonlijkheden, over de nood aan een leider (die bereid was te lijden) was Van Severen vóór het beoogen van Van Ginneken ook al gekomen.¹⁷²

168 Aan drie andere bijdragen van Havelaar uit *Democratie* werd nauwelijks aandacht besteed: *Over arbeid* (*De Stem*, 1921, pp. 979-1003), *Het persoonlijk idealisme* (*De Stem*, 1922, pp. 331-359) en *Historisch idealisme* (*De Stem*, 1923, pp. 561-584).

169 TW, 1923, III, pp. 73-91. Jacques van Ginneken S.J. (1877-1945) Nederlands jezuiet en taalkundige. De bijdrage was een feestrede bij het 5de lustrum van de Delftse studentenvereniging en verscheen in het katholiek Amsterdams dagblad *De Tijd* (1845-1974).

170 Het gedicht *De boom van grootverdriet* komt uit de bundel *De vrouw in het woud* (1912) en telt 38 strofen, waaruit Van Ginneken er 17 heeft aangehaald. Zie dbnl, en J. Bel, *Bloed en rozen* [...], pp. 461-464.

171 Voor Van Ginneken zijn "Bebel en Ludendorff, Clemenceau, Poincaré en Wilson, Lloyd George en Lenin allemaal karakters, maar allesbehalve volmaakte persoonlijkheden", want zij veroorzaakten oorlog en geweld.

172 Op 04 09 1920 al noteerde Van Severen: "Eenheid kan in Europa alleen gebouwd worden op de grondsteen: Christus". D 1920, *JVSG*, jb. 17, p. 42.

Daarvoor was de christenanarchist Van Eeden bij Van Severen en in *Ter Waarheid* vooral terloops aangehaald. Slechts één artikel over hem werd opgenomen, een recensie van de rede die hij te Antwerpen hield over *Kerk en communisme*, die “grote machten van onzen tijd”.¹⁷³ Tot Jezus’ boodschap van naastenliefde en broederschap onder alle mensen en volken rekende van Eeden ook het communisme dat eigendom wilde afschaffen of toch beperken. Maar de (katholieke) Kerk, – de enige die met “haar dogma en ritueel, haar Credo en Leer [de] natuur-mensch [kon verheffen tot] cultuur-mensch”, – bleef falen, zij trad niet op tegen woeker, handelswinst, speculatie. In zijn slotzin drukte de recensent de hoop uit dat hij de “dieptastenden betoogtrant van Van Eeden” duidelijk had gemaakt. Wie niet meer overtuigd moest worden was Van Severen. Gedurende de hele periode die we in deze bijdrage bestuderen, was het geloof voor hem het alfa en de omega, zowel voor het individu als voor de maatschappij. Dat was voor hem het belangrijkste argument om alle vormen van niet-gelovig socialisme af te wijzen.

In de loop van 1922 had Van Severen duidelijk al zijn keuze gemaakt, zijn kortstondige belangstelling voor een samengaan van christendom en socialisme liet nauwelijks nog sporen na.¹⁷⁴ In *Ter Waarheid* was de verhouding progressieve / linkse / internationalistische tegenover conservatieve / rechtse / nationalistische tijdschriften radicaal omgeslagen. De focus was verschoven naar een voor Van Severen meer vertrouwde wereld, naar conservatief-katholieke auteurs. Action française-auteurs, zoals Maurras, Bainville, Valois, kwamen uitgebreid aan het woord in *Ter Waarheid* in 1923 en 1924. De in 1921-1922 zo vaak geciteerde *L’Art libre* en *De Stem* verdwenen, hoewel er regelmatig bijdragen in verschenen die net als voorheen zijn aandacht hadden kunnen trekken.

Na het decennium 1914-1924 was de Russische inspiratie van Van Severen quasi uitgebloeid. Het enige wat na 1924 nog overbleef was Dostojevski die hij tijdens de oorlog had leren kennen, althans de Dostojevski die vanuit zijn *slavofiele* standpunten de traditionele sociale geledingen verdedigde in een maatschappij waarin God iedereen zijn plaatsje had toegewezen, het lot dat de mens lijdzaam moest ondergaan, in navolging van Christus. En zoals de *slavofielen* heimwee hadden naar pre-Petrinische tijden, zagen Van Severen en zijn geestesgenoten het (geïdealiseerde) middeleeuwse Vlaanderen als lichtend voorbeeld, een vreedzame, strak geleide orde zonder revoluties en waarin de gilden als inspiratie dienden voor corporatisme. De eigen bijdragen die Van Severen nog in *Ter Waarheid* publiceerde, tonen zijn ideologische evolutie, op basis van zijn lectuur, naar wat rond 1930 het Verdinaso zou worden, zijn eigen variant op het katholieke corporatisme. De voorzichtige aanzet was een polemieek over nati-

— 173 TW, 1921, V, p. 283. Van Eeden voor de conferentie van Vlaamsche advokaten op 29 01 1921, gepubliceerd in *Vlaamsche Arbeid* (april 1921) en te raadplegen op dbnl. Van Eeden werd nog vermeld in een kort bericht in TW, 1922, II, p. 40, met d’Annunzio en G.-K. Chesterton als verloren schapen die zich bekeerd hadden tot het katholicisme.

174 Zie o.m. de rijk gedocumenteerde bijdragen van Vanlandschoot over de TW-periode; in R. Vanlandschoot, ‘De unieke betekenis van ‘Ter Waarheid’ [...] (II), *JVSG*, jb 15, p. 88 citeert hij ook L. Pauwels i.v.m. Van Severens 1ste notitie over fascisme op 19 07 1921.

onalisme met *Pro Flandria*, voortgezet in *Nationalisme-Internationalisme*, dan de vermelde discussie met Colin, een artikel *Vlaamsch nationalistische buitenlandsche Politiek* en tot slot *Vlaamsch nationalisme - een essay*, zijn manifest in drie delen.¹⁷⁵ Hij sloot af met de woorden 'PAX CHRISTI IN REGNO CHRISTI', uit de laatste zin van de encycliek *Ubi Arcano Dei Consilio*.¹⁷⁶ Daarmee rondde hij ook het bestaan van *Ter Waarheid* af.

Van Severens hoofdambitie was geëvolueerd van 'Schrijver' tot 'Leider van het volk'.

ERRATUM

Correctie bij het eerste deel van dit artikel (WT, 2020-2, pp. 101-126), noot 1: daarin wordt een foutieve verwijzing naar de uitgever gegeven. De jaarboeken zijn publicaties van het Studiecentrum Joris Van Severen, niet van het Joris Van Severen Genootschap (1940-1945). In het tweede deel van het artikel wordt evenwel nog steeds de afkorting JVSG, jb. 2 aangehouden, om geen verwarring te veroorzaken.

— 175 TW, 1921, III, pp. 163-164 (getekend: Joris Van Severen); TW, 1921 IV, pp. 225-228 (George), reactie op Colin TW, 1921, VII, pp. 361-367, VIII-IX, pp. 401-408 (Joris); buitenlandse politiek TW, 1923, VI, pp. 251-255 (G.); TW, 1924, I, pp. 49-56 (G.), TW, 1924, II, pp. 48-61 (G.), TW, 1924, III, pp. 165-180, telkens getekend G. Van Severen.

176 Paus Pius XI bracht eind 1922 zijn eerste encycliek uit, *Ubi Arcano Dei Consilio*. Met het geciteerde motto concludeerde hij dat de vrede tussen de mensen alleen mogelijk was wanneer er sprake zou zijn van een innerlijke vrede. Dat kon door de terugkeer naar een christelijke samenleving.